

ISSN: 2348-1390

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 7 ISSUE 9 SEPTEMBER 2020

A PEER REVIEWED AND INDEXED MONTHLY JOURNAL

Editor-in-Chief

Dr. Kalyan Gangarde

Associate Editor

Dr. Sadhna Agrawal

✦ **NEW MAN PUBLICATION** ✦

www.newmanpublication.com

परभणी

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	New Man Publication
Publisher Address:	New Man Publication Shivram Nagar, Parbhani -431401 Mob.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES, SOCIAL SCIENCES, SCIENCE & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
Impact Factor:	4.321(IIJIF)
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor:

Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)

Co- editors

Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India

Dr Pandurang Barkale, Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai

Dr Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra

Dr Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B. College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra

Dr Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Aju Mukhopadhyay,
Dr R.T. Bedre,
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Dr Arvind Nawale
Dr Rajiv Kumar,
Dr Kailash Nimbalkar,
Tsai-ching Yeh

Dr B. N. Gaikwad,
Dr Simon Philip,
Dr Satyawan Hanegave
Dr Ramkishan Bhise
Dr. P.B. Patil
Dr. D.R. Solanke

NMIJMS DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

Editorial

It gives us immense pleasure to present Volume 7, Issue 9 (September 2020) of *New Man International Journal of Multidisciplinary Studies*, a peer-reviewed and indexed monthly journal committed to fostering academic excellence and interdisciplinary dialogue. This issue brings together a diverse range of scholarly contributions that reflect the richness and complexity of contemporary research across humanities, social sciences, and emerging scientific domains.

The present volume opens with insightful discussions rooted in regional and cultural contexts, particularly highlighting Marathi and Hindi scholarship that engages with social realities, identity, and historical consciousness. Articles examining Dalit discourse, women's roles in social movements, and caste dynamics offer critical perspectives that are both timely and necessary in understanding India's evolving socio-political fabric. These contributions underline the importance of inclusive narratives and the need to foreground marginalized voices within academic inquiry.

Further, the issue explores themes of gender, society, and cultural identity through literary analysis. Papers on feminist existentialism, patriarchal structures, and comparative literary traditions demonstrate how literature continues to serve as a powerful medium for questioning established norms and articulating resistance. The inclusion of studies on writers such as Upamanyu Chatterjee, Manju Kapur, and Githa Hariharan enriches the discourse on Indian English literature and its engagement with global philosophical frameworks.

In addition to literary and cultural studies, this issue also presents research that bridges education and psychology, particularly focusing on examination anxiety and its impact on academic performance. Such studies are highly relevant in the current educational climate, offering practical insights for educators and policymakers.

Significantly, the journal also accommodates scientific inquiry, as seen in the paper on ferromagnetic materials and their applications in advanced memory devices. This inclusion reflects our commitment to true multidisciplinaryity, where science and humanities coexist and inform one another, broadening the scope of intellectual exploration.

We extend our sincere gratitude to all contributors for their valuable research and to the reviewers for their meticulous evaluation and constructive feedback. Their combined efforts ensure the quality and credibility of this publication. We also acknowledge the unwavering support of our editorial board and the encouragement from academic institutions and colleagues who continue to inspire our mission.

As editors, we hope that this issue not only contributes to academic knowledge but also stimulates critical thinking, dialogue, and further research across disciplines. In a rapidly changing world, such collaborative and interdisciplinary efforts are essential for addressing complex global and local challenges.

We invite readers, scholars, and researchers to engage deeply with the articles presented in this issue and to continue supporting the journal in its pursuit of academic excellence.

Dr. Kalyan Gangarde

— Chief Editor

New Man International Journal of Multidisciplinary Studies

CONTENTS

Edditorial | 3

1. १९७० या दशकातील दलित स्वकथनाचे स्वरुप
प्रा.डॉ.सुरेश व्यंकटराव कदम 5
2. गीताजंली मधील ईश्वरनिष्ठा
प्रा डॉ प्रवीण कारंजकर 12
3. भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाज : एज दृष्टिजेप
प्रा डॉ दिगंबर भ. रोडे 16
4. सहज गरी जरेदी - विक्री संस्थाची आवश्यकता व कार्ये
प्रा.डॉ. तुळशीराम ग्यानीराम सिराळ 21
5. शोध गौतम बुद्धाच्या वंशावळीचा
प्रा. संतोष द. कदम, प्रा. डॉ. विलास पाटील 28
6. जातीअंताच्या लढ्यातील स्त्रियांची भूमिका
प्रा. सुरेश बा. पारवे, प्रा. विलास पाटील 30
7. संगीत क्षेत्र में श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का विशिष्ट योगदान
मोनी जोशी 33
8. India's Cultural Vision in Upamanyu Chatterjee's
English, *August: An Indian Story*
Mr. M. Daraniselman & Prof. M. Amalraj 36
9. Patriarchal Society as Delineated in *Difficult Daughters* by Manju Kapur
Mrs. R. Vaitheswari & Mrs. Visalachi 40
10. Feminist Existentialism in Githa Hariharan's *Thousand Faces of Night*
Mrs. E. Padmalakshmi & Prof. M. Amalraj 44
11. A Comparative Study of Literary Ethos in Saint Tukarama and
William Shakespeare's Time
Bharat R. Gugane 52
12. Examination Anxiety and Academic Performance of College Students
Dr. Ganesh P. Vaykos 56
13. Ferromagnetic Materials in Advanced Memory Devices: Principles, Applications,
and Technological Prospects
Dr. Upendra Singh 60

1.

१९७० या दशकातील दलित स्वकथनाचे स्वरूप

प्रा.डॉ.सुरेश व्यंकटराव कदम
मराठी विभाग,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी

२४ डिसेंबर १९७८ साली दया पवारांचे बलुतं हे स्वकथन प्रकाशित झाले व या दलित स्वकथनाच्या खळाळत्या प्रवाहाला सुरुवात झाली. म्हणून १९७१ ते १९८० या दशकात आलेली स्वकथने (आत्मकथने) अशी मांडता येणार आहेत.

१. हकिकत आणि जटायू - केशव मेश्राम	-	१५ ऑगस्ट १९७२
२. बलुतं - दया पवार	-	२४ डिसेंबर १९७८
३. आठवणीचे पक्षी - प्र.ई.सोनकांबळे	-	२७ जानेवारी, १९७९
४. उपरा - लक्ष्मण माने	-	२५ डिसेंबर १९८०

अशी ही दलित स्वकथने आलेली असून स्वकथनकारांनी स्वतःचे दुःख दारिद्र्य व जातीयतेमुळे येणारी जीवघेणी अवहेलना व्यक्त करण्यासाठी कधी आत्मनिवेदन स्वीकारले आहे. तर कधी डायरीच्या स्वरूपात लिहिले आहे. तर कधी आपले दुःख सांगण्यासाठी वेगवेगळे लेख लिहून हे दुःख वेगवेगळ्या लेखांतून वाटून टाकले आहे. परंतु हे सर्व लेख एकत्र केले की, सलग असा त्याच्या जीवन दुःखाचा पट तयार झाला. हे सर्व लक्षात घेतले की निश्चितपणे असे जाणवते की, दलित स्वकथनांच्या लेखनशैलीची ही विविधता आहे. तर दलित स्वकथनाला एक साहित्यप्रकार म्हणून रुढ चौकट किंवा मापदंड लावता येणार नाही. असेच स्वकथनाचे रूप दिसते आहे. कारण या स्वकथनातून त्यांना स्वचरित्र साकार करावयाचे नसून त्यांच्या जीवनात त्यांनी जे जे भोगले ते ते सर्व सांगायचे आहे. हे सर्व अत्यंत प्रामाणिक व प्रांजळपणाने मांडण्याची त्यांची इच्छा आहे. त्यामुळे आपले दुःख हलके होईल. हीच त्यांची स्वकथन लेखनामागची प्रांजळ भूमिकाही दिसते आहे. म्हणजेच स्वकथन लेखनामुळे आपले दुःख सांगून मोकळे होण्याचा अनुभव दलित स्वकथनकार अनुभवीत आहेत असेच दिसते आहे.

बलुतं -

दि. २४ डिसेंबर, १९७८ रोजी दया पवार यांचे बलुतं नावाचे स्वकथन प्रसिद्ध झाले. या स्वकथनातून त्यांच्या आयुष्यात आलेल्या हजारो व्यक्तींचे दर्शन त्यांनी घडविले असून त्यांनी या संदर्भात असे म्हटले आहे की, माझ्या आयुष्यातील सर्व माणसे महत्त्वाची असून त्यांना वेगळं काढून माझं व्यक्तिमत्त्व उभच राहू शकत नाही. म्हणून त्यांना कधी दादासाहेब गायकवाड यांच्यासारखं व्हावं वाटतं तर कधी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांसारखं व्हावं वाटतं असे त्यांनी नोंदविले आहे. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांसारखी आपल्याला भाषणं देता यावीत म्हणून शाळेतील वक्तृत्व स्पर्धेत जेव्हा ते नाव द्यायचे तेव्हा दुसरी सवर्णांची मुले हा बघा आला दुसरा आंबेडकर म्हणून त्यांना हिनवायचे आणि ते त्यामुळे दुभंगून जायचे ही अवहेलनाची बाबही त्यांनी शालेय जीवन सांगताना नोंदविली आहे.

दया पवारांचे वडील मुंबईला गोदीत हमाल असल्यामुळे त्यांचे बालपण मुंबईत गेले. परंतु घरची अत्यंत गरिबी असल्यामुळे तेथील कवाखाणयासारख्या वस्तीतच त्यांना राहावे लागले असून, तेथील चाळीच्या संडासातील पांढरे वळवळणारे कीडे, बकाल वस्ती, रस्त्यानं वाहणारी विष्टा हे सर्व वर्णन पाहिले की आपणही त्या किळसवाण्या घाणीतूनच जात आहोत याची प्रचिती हे स्वकथन वाचकांना देते आहे. तर वडिलांच्या मृत्यूमुळे त्यांना गावी यावे लागते व तेथे कोणताच उद्योग नसल्यामुळे भयावह गरिबीला टक्कर द्यावी लागते व अशी टक्कर देत असताना पोटाची खळगी भरण्यासाठी मेलेल्या गुरांचे मांस खावे लागते. हे विदारक सत्य त्यांनी कथन केले आहे.

याशिवाय ज्यावेळी घरात खायला काहीच नसेल त्यावेळी मांसाचे चुलीवर भाजून वाळविलेले तुकडे (चणी) मी खात होतो. एवढेच नाही तर मधल्या सुट्टीत जेव्हा सवर्णांची मुले भाकरी खात असत त्यावेळी भाकरी तर घरून मिळायचीच नाही, परंतु घरातील मांसाचे हे वाळविलेले तुकडे मी खात असे हे प्रांजळपणे त्यांनी स्वकथनात नमूद केले आहे.

शेतकरी कधीच गोडीने दलितांना बलुतं देत नव्हते. ही बाबही पवार यांनी एका आठवणीद्वारे स्वकथनात नमूद केली आहे. शेतकरी बलुतं देताना किती बेमुवर्तपणा आणि रगेलपणा दाखवीत होते. तर बलुताशिवाय कुठलाच उत्पन्नाचा मार्ग नसल्यामुळे लाचारपणे हे सर्व सोसमे दलितांच्या नशिबी आले होते. हे त्यांनी सांगितले आहे व अशा परिस्थितीत मृतमांस खाण्याशिवाय पोटाचा खड्डा भरणे शक्य नव्हते व येथेही गिधडे आमचे हिस्सेदार असत. त्यांना कितीही हाकलले तरी लाचरपणे ते पडाच्या जवळ येत व मेलेल्या गुरांचे मांस लुचून खात असत. त्यांच्या तोंडातील घास दलित मंडळी लुचून खातात. म्हणून गिधाडे हिंस्र डोळ्यांनी आमच्याकडे पाहत असत. हे प्रसंग वास्तवही त्यांनी जसेच्या तसे स्वकथनातून मांडलेले आहे.

राष्ट्रीय लेखक संघाचे दिल्लीचे आमंत्रण त्यांना दिले होते. या मेळाव्यात पंतप्रधान इंदिरा गांधी हजर राहणार होत्या. हे माहीत असूनही त्या आमंत्रणाकडे त्यांनी पाठ फिरविली व विमानातून खालची दुनिया पाहण्याची संधी चुकली. हे सांगून त्यांनी हे स्वकथन थांबविले आहे.

या स्वकथनातून स्वतःच्या जीवनाबरोबरच आजूबाजूला घडणा-या तत्कालीन सर्वच घटनांचा पट पवार यांनी मांडलेला असून त्यांच्या आयुष्यात आलेल्या व्यक्तींचा सहवास आणि शेवटही त्यांनी नोंदविलेला आहे. याशिवाय दलित चळवळीचे उभे राहणे, फोफावणे आणि भरकटणेही त्यांनी चित्तरले आहे. हा प्रवास सतत पराजितच होत गेलेला दाखविला आहे. म्हणजेच वास्तव उभे जसे आहे तसेच त्यांनी मांडले आहे. या स्वकथनातील लैंगिक व श्रृंगारिक संदर्भ वाचकांना खटकून नेत आहेत. परंतु दलितांच्या गुह्य जीवनापर्यंतचे सर्व संदर्भ जेव्हा स्वकथनावर मांडतो तेव्हा ते कितीही वस्त्रगाळ केली तरी त्यात गढूळपणा हा राहणारच आहे. याची स्पष्ट कबुली स्वकथनकरा दया पवार यांनी या स्वकथनाच्या शेवटी स्वतःच दिलेली आहे. म्हणूनच दया पवार यांचे बलुतं हे स्वकथन त्यांच्या जीवनातील भयावह, भीषण दारिद्र्याचा आलेख तर आहेच, परंतु तत्कालीन समाजाचे ते भयावह दारिद्र्य दर्शन ठरविलेले आहे.

आठवणीचे पक्षी : प्र.ई.सोनकांबळे (२७ जानेवारी, १९७९)

दि. २७ जानेवारी, १९७९ वर्षात तिसरे साहित्य संमेलन औरंगाबाद येथे भरले जाणार असताना या साहित्य संमेलनात प्र.ई.सोनकांबळे यांचे आठवणीचे पक्षी हे स्वकथन प्रकाशित झाले. या स्वकथनाने मराठवाड्यातील दलित जीवनाचे वास्तव चित्रण तंतोतंत उभे केले असून या स्वकथनासाठी त्यांनी लिखाणाचे

माध्यम महारी भाषा निवडली आहे. म्हणजे मराठी भाषेचे मुळचे शुद्धरूप म्हणून महारी भाषेबद्दल सार्थ अभिमान त्यांनी या स्वकथनातून प्रकट केला आहे. असे प्रतिष्ठानच्या जुलै १९६९ च्या अंकात दया पवार यांनी म्हटले आहे.

प्र.ई.सोनकांबळे यांनी दलित जीवनातील दैन्य, दास्य आणि दुःख व्यक्त केले असून मराठवाड्यात विषमता किती भयंकर प्रमाणात होती याचा हा सार्थ पुरावा होय.

प्र.ई.सोनकांबळे यांचा जन्म मराठवाड्यातील उस्मानाबाद, लातूर जिल्यातील सुल्लाळी या गावी झाला. त्यांचे आई-वडील भूमीहीन महार. त्यातच लहानपणीच ते प्र.ई.सोनकांबळे यांना सोडून देवाघरी गेले. त्यामुळे थोरल्या बहिणीने प्र.ई.सोनकांबळे यांना सांभाळले. थोरल्या बहिणीच्या घरीही गरिबीच खिंतपत असल्यामुळे त्यांचे बालपण, किशोरपण भयावह गरिबीत गेले. म्हणूनच बहिणीच्या घरी पडेल ते काम करणे याशिवाय गावात कुणाच्याही घरी काम करून त्यातून मिळालेली भाकर पैसे बहिणीच्या घरी देणे यातच त्यांचे बालपण भुकेने करपून गेले.

थोड्याशा पैशासाठी गूळ मिळतो म्हणून ऊसाच्या गु-हाळात त्यांनी काम केले. येथे रात्री झोपताना थंडी वाजते म्हणून ऊसाची चिपाडेच त्यांनी अंगावर घेतली व अशा चिपाडात झोपल्यामुळे चरक्याचा मस्तवाल बैल त्यांना बालपणी तुडवून गेला आहे, तर पाचवी पासूनच हाडोळतीला दहा-बारा मैलांचा प्रवास दररोज करून त्यांना शाळेत जावे लागले आहे व येथे शाळेत सर्व विद्यार्थी मधल्या सुट्टीत जेवण करत असताना आपल्याजवळ भाकरीच नाही म्हणून जवळच्या शेतात जाऊन मागे राहिलेल्या शेंगा उकरून त्या खाऊन, पाणी पिऊन त्यांनी पोटाची भूक भागवली आहे. पाटी पुस्तकासाठी त्यांना पैसे मिळावेत म्हणून हाडोळीतीच्या नरसिंगा ढोर या ढोर समाजाच्या माणसाच्या घरी त्याला कातडे पिकवायला लागणारी बाभळीची साल त्यांनी ओझेच्या ओझे नेऊन टाकली. या सालीने कातड्याला तर रंग आलाच परंतु माझ्या जीवनालाही रंग आला असे स्वकथनात लिहून टाकले आहे.

यानंतर हाडे वेचणं आणि ते विकणं व त्यातून पैसे बहिणीच्या संसारासाठी व वध्या-पुस्तकांसाठी वापरणे हे कामही त्यांनी केले. तुळशीराम कुंभारासाठी लिद जमा करायचा व त्यातून थोडेसे पैसे मिळवण्याचे कामही त्यांनी केले. अशा पोटासाठी अनेक कामे करताना दुस-याच्या घरात मेलेले सडके कुत्रे बाहेर नेऊन टाकण्याचे कामही त्यांनी केले असून, कुत्रं फेकायला सांगणा-या म्हातारीने कुत्रं फेकल्यानंतर भाकर देईल असे म्हटले होते. पण कुत्रं फेकून आल्यावर मात्र तिची सून मला भाकर देण्यास तयार नव्हती. हा केविलवाणा अनुभव त्यांनी मांडलेला आहे. तर गरिबीची सीमारेषा व स्वतःच्या दारिद्र्याचं भयावह दर्शन घडवितांना हाडोळतीला धर्मा नावाचा मित्र भेटला व त्याच्या आईने आणलेल्या चक्कीतील लोकांच्या पायाखालील तुडवलेल्या पिठाच्या भाकरी कचकच लागत असतानाही खाल्ल्या आणि जीवनाच्या कचकचीला सामोरे गेलो. हे त्यांनी अत्यंत करुणामयी वृत्तीने मांडले आहे. भूक, दारिद्र्य सततची उपासमार आणि अंगावर कधीच स्वच्छ नसणारे कपडे यामुळे मला कायमस्वरूपी खरुज, ऊवा आणि कावीळाने ग्रासलेले असायचे हेही त्यांनी नमूद केले.

प्र.ई.सोनकांबळे गावकीची कामे करत असताना त्यांच्या पायात पायतान नसायचे. एके दिवशी प्रल्हाद आपले पाय दुखतायत म्हणून स्वच्छ धुतात. त्यांच्या एका पायात पंचवीस तर दुस-या पायात सव्वीस असे एकूण एकावण काटे निघतात. असा काट्याकुट्यांचा जीवनप्रवास जगत असत.

आठवणीचे पक्षीमध्ये कथानायकाला अनंत यातना सहन कराव्या लागल्या आहेत. या यातनांचे व त्यातून विकसित झालेली सरंजामशाही आहे. त्यामुळे संपत्तीचे एकत्रीकरण वरच्या वर्गात होऊन बेकारी व भिकारीपण खालच्या वर्गावर लादले आहे. अशा भयावह गरिबी व अस्पृश्यतेला उराशी बाळगत आणि सहन करीत व शिक्षण घेत प्रल्हादसारखा मुलगा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या कॉलेजातच इंग्रजी विषयाचा प्राध्यापक, विभागप्रमुख, प्राचार्य पदापर्यंत जाऊन पोहचला आहे. त्यांचा हा प्रवास सर्वच स्तरातील गरिबीत पिचलेल्या विद्यार्थ्यांना दीपस्तंभासारखा अंधारातही मार्ग दाखविणारा म्हणून उपयोगी पडणारा आहे. म्हणून प्र.ई.सोनकांबळे यांच्या आठवणीचे पक्षी या स्वकथनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण ठरत आहे.

उपरा - लक्ष्मण माने (१९८०)

२५ डिसेंबर, १९८० रोजी लक्ष्मण माने यांचे उपरा हे आत्मकथन प्रकाशित झाले. या आत्मकथनातून माने यांनी कैकाडी जातीतील व्यक्तीचा जीवनप्रवास त्याच्या जगण्यातील भयावह, भीषणता आणि त्यांच्या वाटेला आलेले अफाट दारिद्र्य स्वतःच्या जीवनानुभवाने मांडलेले आहे.

उपरा या स्वकथनाची सुरुवात गावंदरीला गाढवं सोडल्यावर ती गाढवं राखण्याचं काम आम्ही खेळत खेळत करीत होतो. अशा प्रसंगाने झालेली असून, अंगावर कपडे नाही, जवळ पाटी नाही पुस्तक नाही, लेखणी नाही अशा अवस्थेत शाळेत बसून राहणे ही त्यांना शिक्षाच वाटत होती. तर गाव, शीव जमीन, अन्न, पाणी अशी कोणतीच मालकी आमच्या समाजाजवळ, जातीजवळ नसते. परंतु कैकाड्यांचा देव व भुते मात्र खतरनाक असतात. याचा पडताळा त्यांनी त्यांच्या वडिलांच्या वागण्याच्या अनुभवातन दिलेला आहे.

गावातील कुणाच्याही दारी जाऊन शिळं-पाकं वाढ, भाकरी वाढ माय म्हणून दीनवाणी फिरत असतं. अशी भीक पोटाची आग भागविण्यासाठी मी कैकवेळा मागितली आहे. असे हे दाहक वास्तव माने यांनी स्वकथनातून ब-याच वेळा नोंदविलेले आहे. तर एखाद्या लग्नाच्या कार्यक्रमात जेवणा-या उष्ट्या पत्रावळ्यांवरील पदार्थ घेण्यासाठी आमच्या पोरानांच्या उड्या पडायच्या. हेही त्यांनी अत्यंत संयमितपणे कथन केले आहे. या सर्व दारिद्र्याचे माने यांच्या जीवनाभोवती आपले राक्षसी हात कसे आवळलेले होते. याचे सार्थ प्रत्यंतर उपरा मधून येते आहे. अशा भयावह दारिद्र्याची टक्कर देत त्यांनी इयत्ता सातवी गाठली. यावेळी लग्नात वाद्य वाजविण्याचे काम करून त्यांनी पुस्तके, वह्याव कपडे घेतले. पंचासमोर गुन्हेगार ठरलेल्या व्यक्तीच्या डोक्यावर गु-घाणीने भरलेला मातीचा डेरा ठेवला जात असे. आणि त्याला देवाला फे-या मारायला सांगितले जात असे. अशा फे-या मारताना आजूबाजूला बसलेल्या पंचांनी एक एक खडा त्या डे-याला मारायचा यामुळे डे-याला छिद्र पडून ती गु-घाण गुन्हेगाराच्या अंगावर, तोंडावर आणि डोक्यावर पसरायची. त्याने ती घाण न पुसता देवाला पंचासमोर प्रदक्षिणा मारायच्या ही जातपंचायतीची कठोर शिक्षा त्यांनी बालपणी पाहिली आणि तिचा धसकाच घेतला होता.

सोयरीकीच्या वेळी पोरीच्या बापाला भाव असतो हे समाजाचे वेगळेपण त्यांनी नोंदविले आहे.

पुढे एस.एस.सी. पास होऊन कॉलेजात असताना एक मित्र प्रेमविवाह करतो. या मित्राच्या संसाराला पैसे देऊन मदत करण्यासाठी ते एका वाजंत्री वाजविणा-या ताफ्यात जाऊन ढोल वाजविण्याचे काम करतात व मित्राला पैसे देतात. ही बाब त्यांच्या परोपरकार जपणा-या स्वभावाची आठवण करून देणारी आहे.

अगोदरच अठराविश्व दारिद्र्य व त्यात घरमालकाच्या मुलीशीच प्रेमविवाह केल्यामुळे माने अत्यंत अडचणीत आले होते. त्यांना पुढे जातपंचायतीत बोलाविले. त्यासाठी त्याने माने यांच्या वडिलांना वेठीस धरले होते ही भयावह आठवणही त्यांनी उपरा या आत्मकथनातून नोंदविलेली आहे.

उपरा स्वकथनातून पिढ्यानपिढ्या बि-हाड पाठीवर घेऊन गाढवाचं जीणं जगणा-या कैकाडी जातीच्या वेदना आलेल्या असून या स्वकथनामुळे भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या प्रश्नावर सामाजिक मंथन सुरु झाले आहे. त्यामुळे भटक्यांचा प्रश्न सामाजिक चर्चेचा विषय होऊन त्यांच्यासाठी काम करणा-या मंडळीच्या कामाला चालना मिळालेली आहे.

या स्वकथनाचा विषय हाच की, माने यांनी जे आयुष्य जगले. जे भोगले व अनुभवले ते प्रांजळपणाने मांडलेले आहे. तर पुन्हा स्वतःच्या पायावर उभं राहूनही जातीतच जगणे कसे भाग पडले याचा सार्थ प्रांजळ पडताळा उपरा या स्वकथनातून दिलेला आहे.

महाराष्ट्रातील कंजारभाट, कैकाडी, वडार, टकारी, भामटी, वैदू, गोसावी अशा कित्येक जमातीच्या पदरी हे उपरेपण आलेले आहे. त्यांच्या माथी असलेला उपरा हा कलंक पुसून मानवी संस्कृतीत या लोकांना कधीतरी सामावून घेतले जाईल का? आणि आपल्या समाजाच्या चौकटी मोडून आपले लोक बदलतील का? हे कधी न सुटणारे प्रश्न लक्ष्मण माने यांच्या उपरा या स्वकथनातून प्रभावीपणे सुजाण समाजापुढे आलेले आहे.

हकिकत आणि जटायू – प्रा. केशव मेश्राम

दि. १५ ऑगस्ट, १९७२ रोजी केशव मेश्राम यांचे हकिकत आणि जटायू हे कादंबरी सदृश्य स्वकथन प्रकाशित झाले. हकिकत हे स्वकथन असून सात-आठ वर्षांचा परिपाक होय. तर जटायू हे कादंबरी सदृश्य स्वकथनाचा भाग त्यांनी जोडलेला आहे.

हकिकत आणि जटायू या आत्मकथनातून अस्पृश्य जातीच्या वाट्याला येणारे दुःख व वंचितपणा याची सांगडच मेश्राम यांनी घातलेली आहे.

हकिकत सांगताना मुंबईला प्राथमिक शिक्षणासाठी चुलत भावाकडे करावी लागणारी कामे व त्यांची अखंडता हे त्यांनी सांगितले. पुढे विदर्भातील अकोला येथे जन्मगावी आल्यावर त्यांच्या घराण्याचा, आजीच्या तोंडून ऐकलेला लौकिक पाहून आई-वडिलांना मदत करावी म्हणून रात्रीची सायकल रिक्शा भाड्याने कशी चालविली. काळश्याच्या वंगन कशा खाली केल्या, ऑईल मिलमध्ये जाऊन मशीन सोबत अंगावर तेल उडत असताना कसे काम केले. ग्रामीण जीवनापेक्षा अस्पृश्यतेपेक्षा अस्पृश्यतेचे चटके शहरात शिथिलतेने बसतात. असेच स्वकथनावर मेश्राम यांना सांगायचे आहे. एकंदरीत आठ-दहा वर्षांच्या शैक्षणिक जीवनामध्ये मेश्राम यांनी जे पाहिले, सोसले अत्यंत सूक्ष्मपणे मांडले आहेच.

या कथनातून अस्पृश्य समाजाच्या तरुणाचे दुःख त्याची धडपड, त्याला होणारा सामाजिक व दलितांचाच विरोध, या समाजाच्या अंधश्रद्धा या सर्वच बाबींवर मेश्राम यांनी प्रकाश टाकला असून, अस्पृश्य हे समान सवर्ण समाजाकडून दबोचलेले असूनही त्यांच्यातही कसा भेदभाव आहे, वैमनस्व आहे याचे दर्शन देते आहे. या दृष्टीने कादंबरी म्हणून केलेले हे कथन वाचकांच्या अंतर्मनाचा ठाव घेणारे ठरते आहे.

१९७१ ते १९८० दशकातील आत्मकथनांकडे पाहता असे दिसते की, या कालखंडातील आत्मकथने आपले दुःख संयमितपणे निवेदन करीत असून कोणताही आक्रास्ताळेपणा यातून दिसून येत नाही, तर पदरी आलेले दुःख आपण कसे निमूटपणे भोगले असाच आशय यातून व्यक्त होत आहे. असे असले तरी मिस्कील, तिरकस विषमद मात्र यातून प्रकट झालेला असून, त्यामुळे आजची आणि तेव्हाची परिस्थिती सहजपणे वाचकांना

समजून येत आहे. या शिवाय समाज कितीही सुधारला तरीही अस्पृश्यता नष्ट होणारच नाही, हे सूत्र या स्वकथनातून प्रकर्षाने प्रकट होताना दिसत आहे. या स्वकथनातून अज्ञान, दारिद्र्य, पिळवणूक यामुळे दलित माणूस कसा नागवला गेला आहे याचे चित्रण झालेले दिसून येते जातीव्यवस्थेमुळे माणसाचे अवमूल्यन होते हे स्पष्ट झालेले आहे. म्हणूनच प्रत्येक स्वकथनातील स्वकथनकार जातीव्यवस्था नाकारतो आहे. हे सूत्र स्वीकारतो आहे. माणसाला केंद्रबिंदू मानल्यशिवाय दलित माणसाची प्रगती होऊच शकणार नाही.

तर दलित समाजही प्रगती करू शकणार नाही. हे सूत्र ध्यानी घेऊन मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा मानणा-या तत्त्वप्रणालीशी ही आत्मकथनाचे नाते जोडू पाहत आहेत.

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे आलोद्धार हेच दलित साहित्याचे प्रयोजन असून, शेकडो, हजारो वर्षे पिढ्यान्पिढ्या सोसत आलेल्या दैन,दुःख, अन्याय, अत्याचार यांपासून स्वतःला, समाजाला मुक्त करण्यासाठी संघर्षसिद्ध झालेल्या समाजाचा उद्गार म्हणजे दलित साहित्य असे जर मानले तर या दशकातील संयमशीरपणे जीवनसंघर्ष मानणारी दलित आत्मकथने त्याला अपवाद ठरणार नाहीत अशी या दशकातील आत्मकथनाची वस्तुस्थिती आहे. तर दलित स्वकथने वेगवेगळे रुपबंध होऊन आकार घेत असताना प्रथम स्वकथनाचा अविष्कार, कवितेच्या रुपानेच झाला आहे. कारण कवितेतून त्यांना स्वानुभू मांडणे सोपे वाटले आहे.

म्हणूनच रापी जेव्हा लेखणी होते, हे राम दुतांडे यांचे काव्यभाष्य, छावणी हालते आहे. यातील अर्जुन डांगळेचे अनुभव हे स्वकथनच ठरले आहेत. तर दलित दुःख व्यक्त करण्यासाठी आपली कविता अपुरी पडते आहे. याचा प्रत्यय सरळच दया पवार यांना आला आहे. म्हणूनच त्यांनी कोंडवाडा काव्यसंग्रहातील कवितेनंतर बलुतं हे आत्मकथन लिहिले आहे. तर प्रा.केशव मेश्राम यांनीही आपल्या जीवनातील भयावह दुःखाची नोंद घेण्यासाठी हकिकत आणि जटायू हे कादंबरी सदृश्य विस्तीर्ण पट असणारे माध्यमच जवळ करावे लागणार आहे. स.ना.सूर्यवंशी यांनी अगाजे कल्पिले नाही, सांगताना सरळ निवेदनाचाच घाट धरलेला आहे. तर आठवणींचे पक्षी व्यक्त करताना प्र.ई.सोनकांबळे यांनीही एक एक आठवण वेगवेगळी करूनच लेखांद्वारे व्यक्त केली आहे. मुरलीधर जाधव यांनी आपले कार्यकर्ता जीवन व्यक्त करण्यासाठीही कादंबरीसारखा विस्तीर्ण पाट स्वानुभवकथनासाठी स्वीकारला आहे. तर आपला झालेला कोंडमारा व्यक्त करण्यासाठी मुक्काम पोष्ट देवाचे गोठणे लिहिताना माधन कोंडविलकर यांनी त्यांच्यावरील असंख्या दुःखाची व्यथा डायरी रुपाने सांगितली आहे. तर आपले समाज जीवनातील उपरा स्थान प्रगट करताना लक्ष्मण माने यांनीही आपले दुःख सलग न सांगता तुटक तुटक करूनच सांगितले आहे. तर उद्ध्वस्त व्हायचंय मला मधून मल्लिका अमर शेख यांनीही एखादी शोकांतिका सांगवी तसे आपले जीवन दुःख व्यक्त केले आहे. तर सर्वोदय मधून गंगा, राणू, तिझड या फिरस्त्याचे दुःख केवळ कादंबरी आकृतीबंधामुळेच वाचकांचे हृदय अस्वस्थ करून टाकणारे ठरले आहे.

याचा अर्थ असा की, १९७९ ते १९८० या दहा वर्षांच्या कालखंडातील हकिकत आणि जटायू (केशव मेश्राम), बलुतं (दया पवार), आठवणींचे पक्षी (प्र.ई.सोनकांबळे), उपरा (लक्ष्मण माने) या आत्मकथनांची हजेरी मराठी वाङ्मयात लागल्यामुळे प्रस्थापित साहित्य विश्वात खळबळ उडाली आहे. दलित समाजातील लोकांनी जे जीवन भोगले. त्या समाजाचे उघडे-नागडे वास्तव अत्यंत प्रामाणिकपणे आत्मकथनातून मांडले आहे. जे प्रस्थापितांनाही चित्तथरारक वाटले आहे. म्हणजेच भयावह, भीषण, चित्तथरारक असे जग दलित आत्मकथनाच्या निमित्ताने मराठी साहित्यात प्रथम अवतीर्ण झाले आहे.

दलित आत्मकथनाचा हा प्रारंभीचा काळ आहे. इथर्यंत जातीव्यवस्था दलितांना त्रास देण्यासाठीच निर्माण झाली आहे. म्हणूनच प्र.ई.सोनकांबळे यांच्या आत्मकथनातून विद्रोहपेक्षा ही जाण ठेऊनच दया पवारांनी आत्मकथन

लिहिले आहे. याशिवाय मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे मधून गोंडविलकर यांनी असह्य त्रास सहन करुनही स्वतःचे सोशिक समजूतदार, मनच प्रकट केले आहे. तर लक्ष्मण माने यांच्या उपरा आत्मकथनातून लेखकाच्या बिकट परिस्थितीचे दुःख ठसठसत आहे. हे सर्व पाहता १९७१ ते १९८० या दहा वर्षांच्या कालखंडात आलेल्या स्वकथनाचे स्वरुप संयमशील, मवाळ असल्यामुळे त्यातून भयावह ग्रोथ प्रकट झालेला नाही हे स्पष्ट झालेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ —

१. बलुतं — दया पवार, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, पाचवी आवृत्ती, १९९३.
२. आठवणीचे पक्षी — प्र.ई. सोनकांबळे, चेतना प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ.१९७९.
३. उपरा - लक्ष्मण माने, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, पाचवी आवृत्ती २०००.
४. हकिकत — प्रा. केशव मेश्राम, पी.पी.एच. बुक स्टॉल, मुंबई, प्र.आ. १९७२.
५. जटायू — प्रा. केशव मेश्राम, पी.पी.एच. बुक स्टॉल मुंबई, प्र.आ. १९७२.
६. दलितांची आत्मकथने : संकल्पना व स्वरुप — डॉ.वासुदेव मुलाटे, स्वरुप प्रकाशन.
७. वेदनांचा प्रदेश — प्रल्हाद लुलेकर, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, प्र.आ.मार्च २०००.

2.

गीताजंली मधील ईश्वरनिष्ठा

प्रा. डॉ. प्रवीण कारंजकर

श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला. महा. वडनेर जि. वर्धा

रविंद्रनाथ टागोरांच्या सुप्रसिद्ध गीतांजली या काव्यसंग्रहात ईश्वरनिष्ठा ठायीठायी दिसून येते. आध्यात्मिक मनोवृत्ती हा आपल्या देशाचा स्वभाव आहे ती भारतीयांच्या मन अंतःकरणात खोलवर रूजलेली आहे. हिंदू जैन, बौद्ध, शीख या चार धर्माची जन्मभूमी असणारा हा देश आहे. त्यामुळे धर्म, तत्त्वज्ञान, व आध्यात्मिकता यांचा प्रभाव येथिल मानसावर अकृत्रिमपणे पडलेला आहे. तो जणू इथल्या मानवाच्या स्वभावातच बनला आहे.

रविंद्रनाथ टागोरांचा कालखंड हा आजच्या भौतिकवादी जीवनापेक्षा वेगळा होता. धर्मशास्त्राचा आणि परंपराचा प्रभाव अधिक असणारा तो कालखंड होता. इंग्रजी भाषा व पाश्चात्य ज्ञानाचा परिचय झाला असला तरी भारतीय आध्यात्माचा प्रभाव इथल्या सुशिक्षितांवरही कायम होता. हाच प्रभाव वेगळ्या भाषेत वेगळ्या विषया सहित वेगळ्या कालखंडात नवे रूप धारण करून अवतिर्ण झाला. गीतांजली हे त्या आध्यात्मिक प्रभावाचे नवे रूप होते. गीतांजली मध्ये १०३ कविता आहेत त्यात ईश्वरा बाबतचे आकर्षण वारंवार प्रकट झालेले दिसून येते. त्या काव्यातील सखोल अनुभव व विचार पाश्चात्यांनाही भावले. इ.स. १९१३ मध्ये रविंद्रनाथांना नोबल पुरस्कार देण्या एवढी उंची या कवितांची होती. प्रथम युरोपवासी नसणाऱ्या कुणाला तरी हा पुरस्कार प्राप्त झाला होता. नोबेल पुरस्कार प्राप्त करणारे ते पहिले भारतीय ठरले.

ईश्वर हा भारतीयांसाठी हजारो वर्षा पासून आदराचा, प्रेमाचा, कुतूहलाचा, आकर्षणाचा, भयाचा विषय होता आणि आजही आहे. ईश्वर हा सगुण साकार आणि निर्गुण निराकार मानला जातो. सामान्य जनांसाठी तो सगुण आहे तर ज्ञानवंता साठी तो निर्गुण निराकार आहे. हाच ईश्वर अंतःकरणात अगदी खोलवर स्थापण झाला आहे आणि तो आपल्या अस्तित्वाची जाणीव इंद्रियगम्य जगात वावरणाऱ्या मानसाला करून देत असतो. ही जाणीव आणि त्या अंतःस्थनाला पूर्णपणे न आकलण्याची उणीव रविंद्रनाथांच्या ईश्वरनिष्ठ कवितातून दिसून येते.

चराचरांत व्याप्त असणाऱ्या ईश्वरांचे वर्णन करतांना भगवद्गीतेत –

“ईश्वर’ सर्वभूतांना ” (१)

(अध्याय १८ वा श्लोक ६१)

ईश्वर सर्वभूतमात्रात अस्तित्वात आहे. असे म्हटले आहे ती राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आपल्या ग्रामगीतेत म्हणतात

—

आपणाचि झाला चराचर। उरला भरोनि महिवर।

अणूरेतूनि करिशी संचार। विश्वनाटक नटावया ॥ २॥

(अध्याय १ ला ओवी – २) (०२)

अव्यक्त निर्गुण ईश्वराचेच अस्तित्व सर्वत्र असून अणू रेणूवरही त्याचीच सत्ता आहे. त्यानेच हे विश्वनाटक निर्माण केले आहे.

यातूनही संपूर्ण जगतावर ईश्वराची सत्ता असून तोच सर्वव्यापक सर्वनिर्माणक व सर्वसंहारक आहे. हा विचार भारतीय धर्मविचारात सामावलेला दिसून येतो.

रविंद्रनाथ सुध्दा याच धार्मिक सांस्कृतिक वातावरणात लहानाचे मोठे झाले होते. आपल्या सर्वच बाजूंना हा विचार त्यांनी बघीतला होता याचा प्रभाव त्यांच्यावर पडणे त्याविषयी जाणून घेण्याची उत्सुकता निर्माण होणे त्यांच्या

बाबत स्वाभाविकपणे घडले असावे. त्यातूनच त्यांची आध्यात्मिक वृत्ती प्रबळ होत गेली. ईश्वर हा जंगनियंता आहे. तोच सर्वशक्तीमान आहे. आपले अस्तित्वही त्याचेच सुक्ष्मरूप आहे. तोच जन्म देणारा, तोच मारणारा, तोच जगविणारा आहे. या विश्वाच्या प्रत्येक कणात तोच सामावलेला असून हे जग त्याचीच निर्मिती आहे आणि त्याच्यातच शेवटी विलीन व्हायचे आहे. याची जाणीव रविंद्रनाथांना होती म्हणूनच ते म्हणतात –

“जिवाच्या जिवलगा

आजन्म मी माझ शरीर

पवित्र राखण्याची शिकस्त करीन

मला जाणीव आहे

माझ्या प्रत्येक—अंगप्रत्यंगाला तुझा स्पर्श झाला आहे.” (०३)

अशा प्रकारे मला मिळालेले हे मानवी शरीर त्याच सर्वशक्तीमानाची देणगी असून त्याला षडविकारांच्या दोषा पासून मुक्त ठेवण्याची ग्वाही रविंद्रनाथांनी इथे दिली आहे. पुढे याच कवितेत ते लिहीतात, माझ्या विचारांत असत्याला थारा राहणार नाही, माझ्या अंतःकरणात तूच राहशील माझ्या प्रत्येक कृतीमागे कृतीच्या मुळाशीही तुझीच प्रेरक शक्ती राहणार आहे. या सर्वातून त्यांच्या मनात ईश्वरनिष्ठा किती खोलवर रूजलेली होती याची कल्पना येते. तोच दयाधन ईश्वर त्यांचे जीवन संपन्न करणार आहे म्हणूनच

“हे दयाधन प्रभो

ती तुला केलेल्या एका प्रणामाने

माझी सगळी अंगप्रत्यंग विकसित होऊन

तुझ्या पायाशी, या जगाला स्पर्श करोत.” (०४)

अर्थात हे परमदयाळू ईश्वरा तुला मनोभावे केलेल्या प्रमाणामुळे माझ्या मन व शरीरात शुभदायक बदल झाले आणि मला तुझी व्याप्ती व खोली कळू शकली आहे त्यामुळे मी पदस्पर्श करून या जगातील तुझ्या व्यापकतेचा जणू आवाकाच बघू शकलो आहे.

असा हा सर्व व्यापक, सर्व शक्तीमान, ऊजर, अमर, अविनाशी ईश्वर असतो तरी कुठे हा प्रश्न स्वाभाविकपणे सर्वांना पडतो. तोच प्रश्न रविंद्रनाथांनाही पडला असावा हा ईश्वर मानवी अंतःकरणात सुक्ष्मरूपाने वास करित असतो असे अध्यात्मकशास्त्रात सांगितले आहे. हाच ईश्वर दिनदुबळ्यांच्या, पतीदलीतांच्या, दुःखीत वंचितांच्या रूपाने वावरत असतो पण तो बघता यायला हवा पण यांच्यामध्ये कुणीही सुखवस्तू मानसाला जायची ईच्छा नसते. हेच रविंद्रनाथांच्या बाबतीतही घडतांना दिसते. ते स्वतःच याची कबुली देतात.

“मी जेव्हा तुझ्या पायाशी

नतमस्तक व्हायचा प्रयत्न करतो

तेव्हा तू ज्या हिनदिन — दुःखित

पददलीता मध्ये असतोस

त्या खोलीपर्यंत माझी नम्रता

पोहचू शकत नाही

हिन दिन पद दलितांमध्ये

एकाकी निराधार जेव्हा तु हात देतोस

तेव्हा माझ्या हृदयाला

तुझ्या पर्यंत पोहचण्याचा मार्गच सापडत नाही रे

कशी व्हावी तुझी भेट” (०५)

ईश्वरनिष्ठा स्वीकारली तरी ईश्वर दर्शन मात्र नाही याचे कारण काय असावे तर आपली नम्रता आपले सौहार्द, आपली भक्ती ही केवळ ईश्वरापर्यंतच मर्यादित आहे पण त्याच ईश्वराने निर्माण केलेले दिन दुबळे पद दलीत, एकाकी, निराधार यांच्या बाबत मात्र माझ्या मनात काहीही ओलावा नाही. माझी नम्रता ही केवळ तुझ्या पुरतीच मर्यादित आहे. इतर मानवाप्रती माझा दृष्टिकोन हा संकूचित आहे आणि त्याच कारणामुळे माझ्या हृदयाला तुझ्या पर्यंत पोहचण्याचा मार्ग सापडत नाही त्यामुळे तुझी अर्थात वेदणा ते ईश्वरा जवळ मांडून आपली पश्चातापदग्ध भावना व्यक्त करतांना दिसतात.

आपले आत्मपरिक्षण अधिक कठोरपणे करतांना गीतांजली मध्ये रविंद्रनाथ टागोर स्वतः मधील दोष स्वतःच दाखवितात.

“परमेश्वरा, माझी तुला प्रार्थना आहे

माझ्या हृदयातील कृपणतेवर घाव घाल

तुझ्या आघातांनी ती समूळ नष्ट होवो” (०६)

आपल्यातील कृपणते मुळे ईश्वराचे दर्शन होऊ शकत नाही. ही कृपणता दूर करण्यासाठी हे ईश्वरा तु मला मदत कर असे ते म्हणतात. दुसऱ्या एका कवितेत ते म्हणतात —

“माझ्या देवा

माझ्या कोरड्या हृदयावर

तुझ्या कृपेचा वर्षाव

फार काळा पासून झालेला नाही” (०७)

हा कृपेचा वर्षावच न झाल्याने आपले हृदय रिक्त झाले आहे त्यातील ओलावाच पांढऱ्या ढगा प्रमाणे संपून गेला आहे. तेव्हा हे ईश्वरा तुझ्या दयेचे मेघ माझ्या डोक्यावर बरसू दे. अशी आळवणी करतांना ते दिसतात.

असा हा जगत्पालक सर्व शक्तीमान ईश्वर हा मंदिरातील बंद दरवाज्याआड लपलेला नाही. तो मंत्र पूटपूटून, स्तुतिगान गाऊन, नामाची माला जपून भेटणे ही शक्य नाही याची त्यांना पुढे जाणीव झाली मग तो आहे तरी कुठे? याबाबत ते जाणीव झाल्यावर —

“तो बघ तो आहे तिथे

खडतळ जमीन नांगरणाच्या शेतकऱ्याबरोबर

दगड फोडून काढणाऱ्या पाथरवटाजवळ

रखरखीत उन्हात आणि धुंपाधार पावसात

तो त्यांच्या जवळ आहे.

आपल्या चिखलधुळीन माखलेल्या वस्त्रांनिशी” (०८)

खरा ईश्वर कुठे आहे याची जाणीव त्यांना अशी झालेली दिसते.

अशा या ईश्वराच्या भेटीची तळमळ मग अधिक प्रकर्षाने सुरू होते. जीवनाच्या महानाट्याचे सर्व प्रसंग पाहून झाले आहेत आता सर्व सोपस्कार आणि कार्य पार पडली आहेत. आणि शेवटी —

“आता एक विचारतोय —

अखेरीस आलाय को तो क्षण —

जेव्हा मी गाभाऱ्यात जाऊन

मुक अभिवादन करून

तुझ मुखदर्शन घेऊ शकेल”? (०९)

असा प्रश्न ते प्रत्यक्ष ईश्वरा समोर उभा करतांना दिसतात. पण मुखदर्शनही होत नाही याचे कारण काय असावे असा त्यांना प्रश्न पडतो याचे उत्तरही त्यांना सापडते. आपण जीवनाला चिकटून बसलो आहे. शरीराच्या पलीकडे विचार करू शकत नाही. इंद्रियगम्य जगाच्या बाहेर जाण्याचा विचारही मनाला धजावत नाही मग खरच आपल्याला त्या निर्गुण निराकाराचे दर्शन होईल काय? हा प्रश्न त्यांना होता.

“जीवनयात्रा संपण्याची मी वाट पाहतोय

म्हणुनच जीवनाच्या खोल डोहात

मी बुडी मारत नाही” (१०)

इंद्रियगम्य जगाच्या बाहेरचा अनुभव तो पर्यंत शक्य नाही जो पर्यंत शरीराचे हे ओझे आपण टाकणार नाही. आणि हे ओझे भिरकावून देण्याची आपली इच्छा नाही त्यामुळे त्या जगत्पालकाचे दर्शनही आपल्याला शक्य होणार नाही ही भावना ते बोलून दाखवितात. असे असले तरी टागोरांनी स्वतःसोबत सर्वासाठी या देशासाठीही मागणे मागीतलेले दिसते. ज्ञानेश्वरांच्या पसायदाना प्रमाणे त्यांचे मागणे आहे. ते म्हणतात मन जेथे निर्भय होते व डोळे आणि मान जेथे ताठ राहते, जेथे लहान मोठी भीती अस्तित्वात नाही, जेथे शब्द हे सत्यावर आधारित आहे, जेथे अथक परिश्रमातून यश संपादन केले जाऊ शकते जेथे विचार आणि कृती ईश्वराचे नेतृत्व मान्य केले गेले आहे असे जग मला बघायचे आहे आणि असे जग माझ्या या भारत देशात निर्माण व्हावे अशी माझी ईच्छा आहे. याच साठी –

“माझ्या बापा !

अशा स्वातंत्र्यांच्या स्वर्गाचा उदय

माझ्या देशात होवो” (११)

असे मागणे ही हे या देशासाठी देशातील सर्वसामान्य जनतेसाठी मांगतांना दिसतात.

रविंद्रनाथांच्या ईश्वरनिष्ठेत आर्तता आहे. भेटीची तळमळ आहे. ईश्वर कुठे असतो याची उत्सुकता आहे. त्याच्या भेटीसाठी शरीराचे गाठोडे टाकणे आवश्यक आहे. यातूनच त्यांचा पुढचा प्रवासही सुरू झालेला दिसतो. त्या मुळेच त्यांच्या अनेक कवितातून ईश्वरा सोबतचा संवाद, ईश्वराचे व्यापकत्व, यांचे वर्णनही आलेले दिसते. अशा प्रकारे रविंद्रनाथांची गीतांजली एकूणच ईश्वराचे स्वरूप जाणून घेण्याचा त्यांच्या जवळ जाण्याचा प्रवासाचे वर्णन होय असेच म्हणता येते.

संदर्भ /अभ्यासग्रंथ :-

- १) श्रीमद्भगवद्गीता – गीताप्रेस, गोरखपूर प्रथमावृत्ती अंक १९९७ –अध्याय १८ वा श्लोक ६१
- २) ग्रामगीता – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्माती व अभ्यासग्रंथ संशोधन मंडळ पुणे –४, पुनमुद्रण – २००३
- ३) गीतांजली – रविंद्रनाथ टागोर अनुवाद – डॉ. आशा गुर्जर रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर ऑगस्ट २०१६ कविता – ४ पृष्ठ ९
- ४) तत्रैव – कविता १०३, पृष्ठ – १२४
- ५) तत्रैव – कविता १६, पृष्ठ – १५
- ६) तत्रैव – कविता ३६, पृष्ठ – ४५
- ७) तत्रैव – कविता ४०, पृष्ठ – ४९
- ८) तत्रैव – कविता ११, पृष्ठ – १६
- ९) तत्रैव – कविता १६, पृष्ठ – २३
- १०) तत्रैव – कविता ७७, पृष्ठ – १००
- ११) तत्रैव – कविता ३५, पृष्ठ – ४४

□□□

3.

भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाज : एज दृष्टिजेप**प्रा.डॉ.दिगंबर भ. रोडे**

अर्थशास्त्र विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

लोज संज्येच्या दृष्टीने जगत भारताचा दुसरा क्रमांज लाजतो. लोज संज्या हा देशाच्या विज्ञासाच्या दृष्टिजे-नातून महत्वाचा घटज आहे. देशाची लोज संज्या पर्याप्त लोज संज्या असेल तर त्याचा सजारात्मज परिजाम देशाच्या विकासात दिसून येतो परंतु लोकसंख्या वाढीचा दर अधिक राहिला तर वाढती लोकसंख्या ही देशाच्या आर्थिक विज्ञासातील अडथळा ठरू शकते. लोकसंख्या ही केवळ संख्यात्मक वाढून देशाचा विकास साध्य होत नाही. त्यासाठी लोकसंख्येचा गुणात्मक विकास होणे गरजेचे आहे. लोकसंख्येचा गुणात्मक विकास हा देशाला प्रगतीच्या दिशेने घेऊन जाण्यासाठी आवश्यक असतो. देशाचा विकास हा त्या देशातील नैसर्जिज साधन सामग्री व मानवी संसाधने या घटजंवर अवलंबून असतो जर देशात नैसर्जिज साधन सामग्री मुबलज असेल व त्याच्या जोडीला जार्यजम व पुरेशी मानवी शक्ती असेल तर देशाचा विकास होतो.

भारताच्या लोकसंख्येचा विचार करता भारताच्या लोकसंख्येला विकासाला पोषक बनवण्यासाठी भारत सरकार कडून वेळोवेळी लोकसंख्याविषयक धोरणे आखली व अमलात गेली आहेत. त्याचा परिणाम भारताच्या लोकसंख्येत गुणात्मक विकास पहावयास मिळतो. असे असले तरी भारतातील लोकसंख्येचे लिंग गुणोत्तर प्रमाज अद्याप कमी आहे. जागतिक पातळीवर विचार केला असता पूर्व आशिया व दक्षिण आशियाई देशात स्त्रियांचे दर हजार पुरुषा मागील प्रमाण कमी होत आहे. भारत देश याला अपवाद नाही.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

- १) भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
- २) भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाणाच्या बदलाची प्रवृत्ती अभ्यासणे.
- ३) स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी असण्याच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- ४) बालकांचे लिंग गुणोत्तर अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी द्वितीयक माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. द्वितीयक माहितीच्या आधारे प्राप्त आकडेवारीच्या विश्लेषणातून विषयाची मांडणी केलेली आहे.

एखाद्या देशातील लोकसंख्येची लिंग रचना ही त्या देशातील लिंग गुणोत्तराच्या आधारित दर्शवली जाते. लिंग जुजोत्तर (स्त्री-पुरुष प्रमाज) म्हजजे लोज संज्येतील दर हजार पुरुषांमाजे स्त्रियांची संज्या होय. नैसर्जिज दृष्टीने विचार करता स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण असायला पाहिजे परंतु, जगातील कोणत्याही देशात हे प्रमाण समान असल्याचे दिसत नाही. भारतातही दर हजार पुरुषांमागे असलेली स्त्रियांची संख्या नेहमी जमी राहिलेली असून ती पुरुषांच्या बरोबरीने अकरा दशजत तरी आढळत नाही. स्त्री-पुरुष प्रमाज हे जोजत्याही देशाच्या लोज संज्येचे एज मूलभूत वैशिष्ट्य असते जे लोकसंख्याशास्त्रीय विश्लेषणाचा आधार असते. लिंग रचना किंवा स्त्री-पुरुष प्रमाणातील बदल हे सामाजिक, आर्थिक व संस्कृती क्षेत्रात बदल घडवून आणत असतात. स्त्री-पुरुष प्रमाण संतुलित असणे हे सुधारित समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण लजज मानले जाते. विवाह संस्था, जुटुंब संस्था व त्यांच्या आधाराने सजम पजे उभी राहिलेली समाज रचना यांच्या अस्तित्व व चिरस्थायीत्वासाठी स्त्री-पुरुष प्रमाण समान असणे महत्वाचे ठरते. परंतु भारतात स्त्रियांचे प्रमाण नेहमी पुरुषांच्या तुलनेत कमी राहिले आहे ही बाब लक्षात घेणे गरजेचे आहे त्याचा आढावा पुढील तक्त्यात घेता येतो.

तक्ता क्र.१

भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (१९०१ ते २०११)

वर्ष	एकूण	ग्रामीण	शहरी	दसवार्षिक बदल
१९०१	९७२	---	---	---
१९११	९६४	---	---	-८
१९२१	९५५	---	---	-९
१९३१	९५०	---	---	-५
१९४१	९४५	---	---	-५
१९५१	९४६	९६५	८६०	१
१९६१	९४१	९६३	८४५	-५
१९७१	९३०	९४९	८५८	-११
१९८१	९३४	९५१	८७९	४
१९९१	९२७	९३८	८९३	-७
२००१	९३३	९४६	९००	६
२०११	९४३	९४९	९२९	१०

वरील तक्त्यात १९०१ ते २०११ या काळातील स्त्री-पुरुष प्रमाण दर्शवली आहे. स्त्री-पुरुष प्रमाण हे स्त्री-पुरुष समानता मोजण्याचे एक साधन आहे. भारतात लिंग गुणोत्तरात नेहमी पुरुषांचे प्रमाण अधिक असल्याचे वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते. १९०१ ते २०११ या कालावधीत स्त्री-पुरुष प्रमाण पाहता दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या नेहमी १००० पेक्षा कमी राहिली आहे. १९०१ ते २०११ या कालावधीत काही दशके अपवाद वगळता सातत्याने स्त्रियांचे हे प्रमाण कमीच होत गेले आहे. १९९१ ते २०११ या काळात स्त्री-पुरुष प्रमाणात थोडी वाढ होत आहे ही समाधानाची बाब आहे परंतु अजूनही स्त्रियांचे पुरुषांच्या तुलनेत असलेले प्रमाण जमीन आहे. २०११ साली दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९४३ एवढी आहे यातून भारतातील स्त्री-पुरुष असमानता स्पष्ट होते.

वरील तक्त्यात १९५१ ते २०११ काळातील ग्रामीण व शहरी स्त्री-पुरुष प्रमाण तुलना केली आहे. ग्रामीण भागात या काळात दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या शहरी भागापेक्षा मी अधिक राहिली आहे. शहरी भागात स्त्री-पुरुष प्रमाण तुलनेत कमी आहे. स्त्री-पुरुष प्रमाणातील दशवार्षिक बदल विचारात घेतला तर १९६०, १९९०, २००० व २०१० ही चार दशके वगळता इतर सर्व दशकात स्त्री-पुरुष प्रमाण १९०१ च्या तुलनेत कमी होत गेल्याचे दिसून येते. हे प्रमाण १९०१ च्या जनगणनेनुसार ९७२ होते ते २०११ पर्यंत सातत्याने कमीच राहिले आहे.

स्त्री-पुरुष प्रमाणातील भविष्यातील स्थिती काय असेल याचा अंदाज बालकांमधील लिंग गुणोत्तर प्रमाणाच्या माध्यमातून येतो. भारतातील शून्य ते सहा वयोज्यातील लिंग जुजोत्तर प्रमाणाचा आढावा जालील तक्त्यावरून येतो.

तक्ता क्र.२

बालकांमधील लिंग जुजोत्तर प्रमाण (० ते ६ वर्षे वयोज्या)

वर्ष	एकूण	ग्रामीण	शहरी
१९९१	९४५	९४८	९३५
२००१	९२७	९३३	९०६
२०११	९१८	९२३	९०५

वरील तक्त्यावरून बालकांमधील लिंग जुजोत्तर प्रमाण पाहता (० ते ६ वय वर्षे वयोज्या) दर हजार मुलांमागे मुलींची संख्या कमी आहे ती केवळ ९१८ एवढी कमी आहे. त्यात हे प्रमाण शहरी भागात अजूनच कमी म्हणजे ९०५

एवढे आहे. १९९१ ते २०११ या काळात बालकांमधील लिंग गुणोत्तर प्रमाण सातत्याने कमी होत गेले आहे ही चिंतेची व चिंतनाची बाब आहे. विभागातील हे प्रमाण जातील प्रमाणापेक्षा अधिक जलद गतीने कमी आहे ही जंभीर बाब आहे.

धर्मनिहाय लिंग जुजोत्तर व बाल लिंग जुजोत्तर :

धर्म व धर्मातील प्रथा-परंपरांचा प्रभाव स्त्री-पुरुष प्रमाणावर पडत असतो. भारतात अनेक धर्मांचे लोक वास्तव्य करतात त्यामुळे भारतातील धर्मनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. भारतातील सन २०११ चे धर्मनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाण पुढील तक्त्या द्वारे अभ्यासता येते.

तक्ता क्र. ३

भारतातील धर्मनिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तर प्रमाण तक्ता

धर्म	२०११ एजूज	० ते ६ वर्षे वयोवृत्तातील लिंग जुजोत्तर	
		२०११	२००१
ख्रिश्चन	१०२३	९५८	९६४
बौद्ध	९६५	९३३	९४२
जैन	९५४	८८९	८७०
मुस्लिम	९५१	९४३	९५०
हिंदू	९३९	९१३	९२५
शीज	९०३	८२८	७८६

वरील सत्यानुसार भारतातील धर्मनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाणात मोठी तफावत दिसते आहे. २०११ जनगणना अहवालानुसार दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची सर्वाधिक संख्या ख्रिश्चन धर्मात आहे. दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे ख्रिश्चन धर्मातील प्रमाण १०२३ एवढ्या आहे. म्हणजे ख्रिश्चन धर्मातील पुरुषांच्या संख्येपेक्षा स्त्रियांची संख्या अधिक आहे. सर्वात कमी स्त्री-पुरुष प्रमाण शीख धर्मीय लोकसंख्येत असून ते दर हजार पुरुषांमागे ९०३ स्त्रिया एवढी आहे. धर्मनिहाय बालजंच्या लिंग जुजोत्तर याचा विचार करता २०११ च्या आज डेवारीनुसार शू-य ते सहा वयोवृत्तातील दर हजार मुलांमागे मुलींची संख्या १००० पेक्षा कमी आहे व ती सर्व धर्मातून कमीच दिसते. बाल लिंग गुणोत्तरात शीख धर्मातील प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ८२८ एवढे आहे.

वरील सर्व आज डेवारी पाहता भारतातील स्त्रियांचे प्रमाज पुरुषांच्या तुलनेत जमी होत आहे स्पष्ट होते. यातून देशाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लाजजार आहे. भारतात विवाहाची सार्वत्रिकता आहे. जुटुंब संस्था ही विवाह संस्थेमुळे टिजू-न आहे. जर मुलींची संख्या मुलांच्या तुलनेत जमी असेल तर विवाहसाठी मुलींची संख्या जमी पडेल. अनेक मुलांना विवाहासाठी मुलगी मिळणार नाही. त्यातून समाजातील आचार, विचार व संस्कृतीला दादा निर्माण होईल. ज्या देशात स्त्रियांची संख्या कमी असते त्या देशात वैश्या व्यवसाय वाढीस लागतो. त्यातून अनेक लैंगिक रोगांच्या व रुग्णांच्या प्रमाणात वाढ होते. स्त्रियांचे प्रमाण कमी असल्यामुळे स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचाराचे प्रमाण, त्यातून गुन्हेगारीचे प्रमाण यात वाढ होते. मुलींना सांभाळण्याच्या जबाबदारीतून मुक्त होण्यासाठी मुलींचे अल्पवयात विवाह लावून देण्याची प्रवृत्ती वाढते. यातून अल्पवयात मुलींचे विवाह होतात, अल्पवयात लग्न झालेल्या या मुलींच्या अपत्यांमध्ये जु पोषज, अर्भज मृत्यू, बालमृत्यू, मातामृत्यू इत्यादी चे प्रमाज वाटते. स्त्री-पुरुष प्रमाज जमी असल्याने स्त्रियांची श्रमशक्ती अपुरी पडू लागते त्यातून स्त्री शक्तीवर चालणाऱ्या उद्योगाच्या विकासाला अडथळे निर्माज होतात. स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी असल्यामुळे स्त्रियांचा समाजातील एकूणच दर्जा कमी राहतो. अशा अनेक समस्या

यातून निर्माण होतात. समाजातील स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी असण्याची कारणे आहेत त्याचा विचार पुढील प्रमाणे करता येतो.

भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी असण्याची कारणे :

स्त्री-पुरुष प्रमाज आम्ही असल्यास अनेक घटक जबाबदार असतात ज्यात नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण इत्यादी घटक समावेश होतो. एजं दरीत विचार करता पित्याचे वय, आईचे वय, एजं अपत्यांची संख्या, अपत्याचा जन्म, पालकांची आरोग्य स्थिती, पालकांची मानसिक आरोग्य, जुटुंबाचा आजार, राहणीमानाचा दर्जा, समाजातील मुलजा जन्माला दिले जाणारे प्राधान्य, स्त्रियांचा निम दर्जा इत्यादी घटक परिणाम म्हणून भारतात स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी आहे. काही महत्त्वाची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

- १) पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे मुलांना दिला जाणारा अग्रक्रम.
- २) स्त्री भ्रूण हत्या स्त्री बालहत्या चे प्रमाण.
- ३) लहान जुटुंबासाठी पहिला मुलजा असल्यास एजं अपत्यांनंतर दुसऱ्या अपत्याची आवश्यकता वाटत नाही.
- ४) हुंडा प्रथेमुळे मुलीचा विवाह ही पालकांना जबाबदारी वाटू लागल्याने मुलीच्या जन्मास नजरे दिला जातो. त्यातून मुलजा जन्म याचा यत्न पत्नीवर दबाव टाकला जातो.
- ५) मुलीच्या लग्नासाठी खर्च करावा लागणार असल्याने मुलीच्या शिक्षण व आरोग्य वरील खर्च कमी करण्याच्या प्रयत्न पालक करतात त्यातून स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यास अडचण येते म्हणून स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी राहते.

निष्कर्ष :

- भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी आहे.
- भारतातील बाल लिंग गुणोत्तर प्रमाण कमी आहे.
- १९०१ ते २०११ या काळात काही दशके अपवाद वगळता लिंग गुणोत्तर प्रमाण कमी होत आहे.
- ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा शहरी भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी आहे. बाल लिंग गुणोत्तराच्या बाबतही हे प्रमाण कमी आहे.
- १९९१ नंतर भारतातील एकूण स्त्री-पुरुष प्रमाणात सुधारणा होत आहे परंतु स्त्री-पुरुष समानता घडून येण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

लोकसंख्याशास्त्र अभ्यासकांच्या मते सकारात्मक प्रयत्नांच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष प्रमाण वाढवण्यासाठी प्रयत्न हवेत. स्त्रियांची संख्या वाढण्यासाठी स्त्री भ्रूण हत्या, स्त्री बालहत्या होऊ नये, स्त्रियांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळावे, समाजातील स्त्री जन्माला नजरे राजाज्या धार्मिक प्रथा परंपरा नष्ट व्हाव्यात. असे झाल्यास देशातील लोकसंख्येची रचना निकोप होण्यास मदत होईल.

संदर्भ :

- १) भारतीय अर्थव्यवस्था, रायखेलकर/दामजी, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जानेवारी २०१३, पृष्ठ ३६.
- २) भारतीय अर्थव्यवस्था, रंजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन पुजे, दहावी आवृत्ती २०१३-१४., पृष्ठ २२०.
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त व महाजन, एस चांद पब्लिकेशन दिल्ली, २०१८.
- ४) भारतीय जनगणना अहवाल २०११.

- ॡ) ढहलरलषुलरुी अरुथवुडवसुथल, डुकर डलधव डलरलदलर, वलदुडल डुऑ डडुललशरुस अुरलंगडलड, अडुरलल २०१ॢ, डृषुठ ३१.
- ॢ) https://en.m.wikipedia.org/wiki/२०११_Census_of_India
- ॣ) <https://Statisticstimes.com/demographics/sex-ratio-of-india.php>
- ।) Socio-Economic and Census २०११.

4.

सहज री जरेदी - विक्री संस्थाची आवश्यकता व कार्ये

प्रा.डॉ. तुळशीराम ग्यानीराम सिराळ

सहयोजी प्राध्यापक, संशोधन मार्जदर्शक व

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

औढा-नागनाथ, जि. हिंगोली-४३१७०५

प्रास्ताविक -

सहज री जरेदी - विक्री संस्था सहकाराच्या तत्वावर आपल्या सभासदांकडून मालाची खरेदी करून ती ग्राहकांना व व्यापाऱ्यांना विकण्याचे कार्य करीत असते. सहकारी खरेदी - विक्री व्यवस्था किंवा संस्था जर शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेली असेल तर या संस्थेमुळे सभासदांना किंवा शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची जास्तीत जास्त किंमत मिळू शकते. त्याचप्रमाणे शेतमालाच्या वितरणात असणाऱ्या आवश्यक मध्यस्थांना वगळण्याचा प्रयत्न करून ग्राहकांशी शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष संपर्क साधता येतो.

- १) रिझर्व्ह बँके ने सहज री जरेदी - विक्री संस्थेची व्याख्या अशी केली आहे. "जिचा उद्देश मुख्यतः खाजगी व्यापारापेजा अधिज फायदेशीर जरेदी - विक्री ज रज्याच्या दृष्टीने सभासदांना मदत ज रजे हा असतो. अशी शेतकऱ्यांनी एकत्रित येवून स्थापन केलेली संस्था.
- २) "सहज री जरेदी - विक्री म्हणजे अशी पध्दती की ज्यामुळे शेतकरी एकत्र येतात आणि उत्पादकापासून उपभोक्त्या पर्यंतच्या सर्व जरेदी - विक्री विषयज जि या स्वतः ज रतात." अशी व्याख्या मार्जरेट डिज्जीने केलेली आहे.
- ३) अमेरिकेच्या फेडरल फॉर्म बोर्डने सहकारी खरेदी - विक्री संस्थेची व्याख्या पुढील प्रमाणे व्याख्या मांडली आहे, "शेतकऱ्यांना किंवा शेतमाल उत्पादकांना व्यापारी त्यांच्या मालाची जी किंमत देतात, त्यापेक्षा जास्त किंमत मिळावी म्हणून ते शेतकरी एकत्रित येवून शेतमाल विकण्याकरिता जी संस्था स्थापन करतात त्या संस्थेलाच सहकारी खरेदी - विक्री संस्था म्हणतात.

शेतकऱ्यांनी स्वेच्छेने स्थापन जे लेली आजि सभासद शेतकऱ्यांचा माल जि फायतशीरपजे विजून देजारी संघटना म्हजजे जरेदी - विक्री संघटना होय. सहज री जरेदी - विक्री संस्था शेतावर उत्पन्न होजारा माल उत्पादजपासून ज्राहजंस पोहचे पर्यंत कराव्या लागणाऱ्या सर्व प्रक्रिया करते आणि शेतकऱ्यांचे जास्तीत जास्त हित संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करते.

सहज री जरेदी - विक्री संस्थेची आवश्यकता -

१) शेतकऱ्यांची फसवणूक नाही -

सर्वसाधारणपणे शेतकरी आपल्या शेतमालाची विक्री व्यापाऱ्यांमार्फत करतात, परंतु शेतकऱ्यांला व्यापारी अनेक मार्जांनी फसवतात. उदा. जोटी वजन व मापे वापरजे. शेतमालाचे वजन चुजीचे ज रजे, शेतमालांची जिं मत देताना शेतकऱ्यांकडून धर्मदाय, गोरक्षण इत्यादी कारणांसाठी पैसे कापून घेणे इत्यादी प्रकारे केल्याने शेतकऱ्याला त्याच्या मालाची योग्य किंमत मिळत नव्हती. परंतु जर सहकारी खरेदी - विक्री संस्था स्थापन केली तर शेतकऱ्यांची फसवणूक होणार नाही. तसेच त्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळेल, म्हणून सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची आवश्यकता आहे.

२) साठवणुकीच्या सोयी -

हंगामानंतर व्यापारी खेड्यांतून फिरून माल शेतकऱ्यांकडून किमान किंमतीत खरेदी करतात. शेतकऱ्यांकडे माल साठविण्याच्या सोयी नसतात. त्याला माल विकून ताबडतोब पैसे हवे असतात. त्यातून त्याला आपल्या रोजच्या गरजा व कर्ज फेड करता येते. म्हणून शेतकरी हंगामानंतर शेतमाल विकण्यास उत्सुक असतात. पण त्याचवेळी सर्वच शेतकरी माल विकण्यास तयार असल्याने बाजारपेठेत पुरवठा वाढून शेतमालाच्या किंमती घसरतात व शेतकऱ्याला कमी उत्पन्न मिळते. पण सहकारी खरेदी - विक्री संस्था स्थापन केल्यास साठवणुकीच्या सोयी निर्माण केल्या जातील. शेतमालाचा पुरवठा मागणीनुसार केला जाईल, म्हणून सहजारी जरेदी - विक्री संस्थांची आवश्यकता आहे.

३) सौदाशक्तीच्या क्षमतेत वाढ -

सहकारी खरेदी विक्री व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांची सौदा करण्याची शक्ती वाढते व त्याला शेतमालाच्या विज्रीबद्दल जास्त किंमत मिळू शकते. म्हणून सहकारी खरेदी - विक्री संस्थांची आवश्यकता आहे.

४) दलाल व मध्यस्थांचा शेवट -

सहजारी जरेदी विज्री संस्थेच्या स्थापनेमुळे शेतमालाच्या जरेदी - विज्रीत असजारे दलाल व मध्यस्थ नष्ट झाल्याने त्यांचा मोबदला व त्यांच्या वाईट प्रथांना आळा बसू शकतो.

५) इतर सहकारी संस्थेशी संपर्क -

सहकारी खरेदी विक्री संस्थेमुळे शेतकरी, कर्जपुरवठा संस्था, ग्राहकसंस्था, खरेदी - विक्री संस्था परस्परात संपर्क साधून मालाच्या विक्रीतून येणारी रक्कम सभासदांच्या कर्जफेडीसाठी वापरू शकतात. म्हणून सहजारी जरेदी - विज्री संघाची आवश्यकता आहे.

६) विपणन खर्चात बचत -

सहजारी जरेदी - विक्री संस्थेद्वारे मोठ्या प्रमाणावर व्यापार केला जात असल्याने मालाचे एकत्रीकरण, वर्गीकरण, साठवणूक, मालाचे प्रमाजीक रज, श्रेजीक रज इत्यादी जर्चात जाऊन शेतकऱ्यांच्या नफ्याचे प्रमाज वाढते. म्हणून वरील फायदे शेतकऱ्यांना मिळविण्यासाठी सहकारी खरेदी - विक्री संस्थांची नितांत आवश्यकता आहे.

सहजारी जरेदी - विक्री संस्थांचे उद्देश -

- १) शेतमालाला योग्य ती किंमत मिळवून देणे.
- २) शेतमालाच्या तारणावर सभासदांना आगाऊ पैसे देणे.
- ३) शेतमाल एकत्रित करणे, प्रतवारी करणे, साठा करणे, वाहून नेणे, त्याची बांधणी करणे.
- ४) शेतमालाची विक्री व्यवस्था करणे.
- ५) पत-पुरवठा व विक्री यांची सांगड घालणे.
- ६) शेतमाल - विज्रीत असजारे मध्यस्थ व त्यांच्या अनिष्ट प्रथा यांना पायबंद घालणे.
- ७) शेतमालाच्या किंमती स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.
- ८) धान्य वसुली प्रतिनीधी म्हणून सरकारच्या वतीने शेतकऱ्यांकडून धान्य वसूल करणे.
- ९) शेतीला आवश्यक अशी बी-बियाणे, खते, अवजारे यांची खरेदी करून ती सभासदांना पुरविणे.

सहजारी जरेदी - विज्री संस्था -

भारतात सहकारी खरेदी विक्री संस्थांची रचना संघीय पध्दतीने झालेली आहे. सहकारी खरेदी - विक्री संस्थांची रचना पिरॅमिडप्रमाणे झालेली असून या विविध संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) प्राथमिक संस्था (तालुका आणि ग्रामीण पातळीवरील सहकारी संस्था)

- २) जिल्हा सहकारी संघ (जिल्हा पातळीवरील सहकारी संस्था)
 ३) राज्य सहकारी संघ (राज्य पातळीवरील संघीय सहकारी संस्था)
 ४) राष्ट्रीय सहकारी संघ (राष्ट्रीय पातळी वरील शिजर सहकारी जरेदी - विज्ञी ज रजारी संघीय सहकारी संस्था)

सहकारी जरेदी - विक्री संस्थांची कार्ये -

सहकारी खरेदी विक्री संस्थेची कार्ये शेतमालाच्या खरेदी - विक्रीसंबंधित आहेत. त्यामुळे शेतमालाच्या खरेदीपासून विक्रीपर्यंतच्या सर्व कार्यांचा समावेश सहकारी खरेदी - विक्री संस्थेच्या कार्यात होतो. सहकारी जरेदी - विक्री संस्थेची काही प्रमुख कार्ये पुढील प्रमाणे विवेचन करता येतील.

१) शेतमालाचे एकत्रीकरण -

सर्वसाधारणपणे प्राथमिक सहकारी जरेदी - विक्री संस्थेचे कार्यालय तालुक्याच्या ठिकाणी असते. पण या संस्थेचे सभासद मात्र जवळपास खेड्यांतून पसरलेले असतात. सर्व सभासद शेतकऱ्यांचा माल सारखा नसतो. काहींचा शेतमाल जास्त असतो, तर काहींच्या शेतमालाचे प्रमाण कमी असते. काहींना माल सहकारी संस्थेच्या कार्यालयात आणून पोहोचणे परवडते, तर काहींना परवडत नाही. म्हणून सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना सर्व सभासदांच्याकडून माल एकत्रित करावा लागतो.

२) प्रतवारी -

प्राथमिक सहकारी संस्था अनेक शेतकरी सभासदांकडून शेतमाल एकत्रित करीत असते. सर्वच शेतकऱ्यांचा माल सारख्याच प्रतीचा दर्जाचा, गुणधर्माचा व वजनाचा नसतो. म्हणून मालात असणाऱ्या गुणधर्माप्रमाणे रंज, रुप आकाराप्रमाणे मालाचे वर्गीकरण करून त्याची प्रतवारी लावावी लागते. मालाची प्रतवारी केल्याने चांगल्या प्रतीच्या मालाला जास्त किंमत मिळते. त्याचप्रमाणे चांगल्या प्रतीचा माल विकता आला तर सहकारी जरेदी - विक्री संस्था चांगला नावलौकिक मिळवू शकते. मालाची प्रतवारी केल्याने ज्या शेतकऱ्याने चांगला शेतमाल उत्पादित केला त्याला चांगली किंमत देता येते.

३) साठा -

शेतमालाचे उत्पादन हंगामी असते. म्हणजेच ठराविक वेळी शेतमाल बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणावर येत असतो. परंतु शेतमालाची माजजी मात्र वर्षभर टिऊन असते. एज दम माल बाजारात जरी आला तरी ज्राहज तो जरेदी जरीत नाहीत. उलट एज दम माल बाजारात विक्रीस आल्याने त्याची किंमत मात्र जमी होण्याचा धोडा निर्माण होतो. शेतकऱ्यांकडे माल साठवून तो ग्राहकांच्या सोयीप्रमाणे पुरविण्याची सोय नसल्याने शेतकऱ्याला माल एकत्रित करणे, त्याची प्रतवारी करणे व त्याचा साठा करून ठेवणे ही कार्ये खरेदी - विक्री संस्थेला करावी लागतात. शेतमालाचा साठा केल्याने हंगामात मालाची किंमत कमी होत नाही व दीर्घकाळपर्यंत मालाचा पुरवठा करून चांगली किंमत सहकारी संस्थेला व पर्यायाने शेतकऱ्याला मिळण्यास मदत होते. सहकारी खरेदी - विक्री संस्था शेतकऱ्याला गुदामात माल साठवून ठेवण्याची व्यवस्था उपलब्ध करून देतात. त्याचबरोबर मालाच्या तारजावर ६० ते ७० टक्क्यांपर्यंत जर्ज देण्याची व्यवस्था सुध्दा करतात.

४) माल बांधजे -

मालातील जुजुधर्म नष्ट होवू नये व मालाची ने-आज ज रजे, साठविजे सोपे जावे म्हणून माल योज्य प्रजारे बांधावा लाजतो. उदा. जापूस स्वच्छ करून दाबून जडे बांधावे लाजतात. अंडी विशिष्ट प्रजारेच्या पुड्यातून बांधावी लाजतात.

जुळ जि -ता-नातून जिं वा पोत्यात बांधून ठेवावा लाजतो. मालाची बांधजी व्यवस्थित जे ल्याने मालातील जुजधर्म टिजू न मालाची साठवणूक योग्य जागेत करता येते व कमी खर्चात मालाची वाहतूक करता येते.

५) वाहतूक -

शेतमालाची वाहतूक अनेक प्रसंगी करावी लागते. उदा. मालाची शेतकऱ्यांकडून संस्थेच्या कार्यालयापर्यंत प्रथम वाहतूक करावी लागते. त्यानंतर मालाचा पुरवठा ग्राहकांना करता यावा म्हणून माल विविध विज्ञी - केंद्रात मागणी प्रमाणे वाहतूक करून न्यावा लागतो. वाहतुकीमुळे माल मागणीप्रमाणे पुरविता येतो व मालाला जास्त किंमत मिळते.

६) प्रज्ञि या ज रजे -

शेतमाल ग्राहकांच्या हाती आहे त्या स्वरूपात देण्यापेक्षा त्यावर प्रक्रिया करून तो ग्राहकाला पुरविणे अधिक चांगले ठरते. त्यामुळे जास्त किंमत मिळते. उदा. कापूस स्वच्छ करून गट्टे बांधणे, उसाची साखर करणे, शेंगदाण्याचे तेलात रुपांतर करणे, कडधान्यांच्या डाळी करणे, भात सडून विकणे, हळदीला पॉलिश करणे, फळांचा रस काढून विकणे इत्यादी प्रज्ञि या शेतमालांवर जे ल्याने त्या मालाला जास्त जिं मत मिळते व शेतज न्यांला जास्त फायदा होतो. महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र, तामिळनाडू, पंजाब इत्यादी राज्यांनी प्रक्रियाबाबतीत विशेष प्रगती दाखविली आहे.

७) माहिती गोळा करणे -

सहकारी संस्था ज्या मालाची खरेदी - विक्री करीत असते त्याबाबत असणारी इतर बाजारपेठेतील परिस्थिती, त्या ठिकाणी मागणी व पुरवठा, किंमती इत्यादी माहिती गोळा करीत असते.

८) विज्ञी व्यवस्था -

सहजारी जरेदी - विक्री संस्था सभासदांचा माल बाजारपेठेत देण प्रकरांनी विकू शकते. पहिल्या प्रकारात सहकारी संस्था सभासदांच्या प्रतिनिधी किंवा दलाल म्हणून मालाची विक्री करू शकतात. दुसऱ्या प्रकारात मालाची खरेदी-विक्री करतांना मालाच्या किंमतीत चढ- उताराचा धोका असतो. त्यातून नफा नुकसान होवू शकते. तो धोका स्वीकारून माल विकण्याचे कार्य संस्था करू शकते.

९) शेतीला पूरज असजाऱ्या वस्तूंचे वाटप ज रजे -

शेतमालाचे उत्पादन वाढावे यासाठी शेतीला पूरज असजाऱ्या वस्तूंचे वाटप ज रज्यासाठी सहजारी जरेदी-विज्ञी संस्था शेतकऱ्यांना प्रत्यक्षात सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेमार्फत मिळत नाहीत. तर या वस्तू सहकारी खरेदी-विज्ञी संस्थेमार्फत सेवा सहकारी संस्थांना व त्यानंतर सेवा सहकारी संस्था सभासदांना देतात. या पूरक वस्तूमध्ये प्रामुख्याने सहजारी जरेदी-विज्ञी संस्थांनी बी-बियाणे, खते, अवजारे पुरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९६९ पर्यंत सहकारी संस्थांना जतांची विज्ञी ज रज्याचा अधिज र होता. पज त्यानंतर तो संपुष्टात आला. त्यामुळे सध्या सहजारी जरेदी-विक्री संस्थांना खुल्या बाजारात स्पर्धा करून खते खरेदी करावी लागतात. कारखान्यांशी करार करावे लागतात. त्यासाठी दर्जेदार खतांचे कारखाने अनेक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांनी सुरु केले आहेत.

१०) अंतर्गत व विदेशी व्यापार -

प्राथमिज सहजारी विज्ञी संस्था, राज्य पातळीवरील सहजारी विज्ञी संघ -नाफेडच्या साहाय्याने आंतरराष्ट्रीय जरेदी-विक्री करण्याचे कार्य करतात. नाफेड स्वतः काही शेतमालाच्या निर्यातीचे व्यवहार करते अथवा राज्य संघाच्या भाजीदारीने ज रते. मिरच्या, डाळी, जापूस, भूईमूज, तंबाजु, जेळी, मसाले, चहा इत्यादी जोष्टींची भारतातून निर्यात केली जाते.

११) पैसा गुंतविणे -

सहजारी संस्था मोठ्या प्रमाणावर सभासदांज डून माल घेतात, त्या मालापोटी जही रक्कम सभासदांना मालाच्या जिंमतीपोटी आज्ञा देतात, मालाची विक्री झाल्यावर राहिलेली रक्कम सभासदांना देतात. परंतु मालाची जरेदी व विक्री या प्रक्रियेला कालावधी लागतो. तोपर्यंत संस्थेचा पैसा अडकून पडतो. तो धोका सहकारी संस्थेला स्वीकारावा लागतो.

१२) कर्ज व विक्री यांची सांगड घालणे -

शेतकरी पीक घेण्यापूर्वी सहकारी संस्थेकडून कर्ज घेतात. पीक-कर्जाची परतफेड पिकांच्या विक्री रक्कमेतून केली जाते. म्हणून खरेदी - विक्री संस्थेने मालाची विक्री केल्यावर त्यातून पीक - कर्जाची रक्कम कापून घेवून ती योग्य त्या संस्थेला पाठवून द्यावी लागते.

१३) किंमतीवर नियंत्रण -

सहजारी जरेदी - विक्री संस्थेमुळे शेतकऱ्यांचा माल एकत्रित होवू शकतो. त्या मालाचा साठा करून ठेवण्याची सोय उपलब्ध होते व मालाच्या मागणीप्रमाणे पुरवठा करता येतो. त्याचा परिणाम बाजारपेठेत होणारे मालाच्या जिंमतीतील मोठे चढउतार टाळता येतात.

सहजारी जरेदी - विक्री संस्थांचे फायदे -**१) शेतमालाला योग्य किंमत -**

शेतमालाला योग्य किंमत सहकारी खरेदी - विक्री संस्थेमुळे प्राप्त होते. सहकारी संस्था मालाचे एकत्रीकरण करते, प्रतवारी लावते, साठा करते, त्यामुळे मालाला चांगली किंमत प्राप्त होवू शकते. त्याचप्रमाणे माल - विक्री करण्यात जुंत्तलेले व्यापारी व मध्यस्थ व त्यांच्या अनिष्ट प्रथा यांना आळा बसतो. शेतमाल सहजारी संस्थेमार्फत एजत्रित होत असल्याने सहजारी संस्था शेतमालाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवू शकतात. या सर्व घटनांचा परिणाम म्हणजे शेतमालाला योग्य किंमत प्राप्त होते. ही सर्वच्या सर्व किंमत शेतकऱ्याला मिळते.

२) मध्यस्थांचे उच्चाटन -

सध्याच्या परिस्थितीत शेतकऱ्याला माल मध्यस्थामार्फत विकावा लागतो. हे मध्यस्थ म्हणजे व्यापारी, दलाल यासारखे असतात. बऱ्याच वेळा माल ग्राहकांपासून शेतकऱ्यांच्या हातात पडेपर्यंत अनेक व्यापाऱ्यांची साजळी निर्माण झालेली असते. जेवढे मध्यस्थ जास्त तेवढ्या प्रमाणात वस्तूची किंमत वाढत असते. प्रत्येक मध्यस्थ स्वतःचा नफा वाढविण्याकरिता वस्तूची किंमत वाढवीत असतो. ग्राहकांना जास्त किंमत द्यावी लागते. ग्राहकाने दिलेल्या किंमतीचा फार मोठा भाग व्यापारी व मध्यस्थ स्वतःचा नफा म्हणून घेतात. शेतकऱ्यांना त्या किंमतीचा फारच थोडा भाग मिळतो. सहजारी संस्थेमुळे मालाच्या विक्रीत असजाऱ्या मध्यस्थांची संख्या जमी होण्यास व त्यांचे उच्चाटन होण्यास मदत मिळते. त्यामुळे शेतकऱ्याला किंमतीचा मोठा भाग मिळून फायदा होतो.

३) जर्चात घट -

सहकारी संस्था मोठ्या प्रमाणावर खरेदी - विक्री व्यवहार करित असते. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावरील विक्रीचे सर्व फायदे सहकारी संस्थेला मिळतात. उदा. मालाच्या साठ्याचा खर्च, वाहतूक खर्च, विमा खर्च, जाहिरात खर्च, प्रमाणीकरण व वर्गीकरण यावरील खर्च तसेच विक्रीखर्चात कपात झाल्याने कमी किंमतीला माल विकता येतो.

४) शेतकऱ्यांच्या सौदाशक्तीत वाढ -

सहजारी संस्थेत सर्व शेतजरी संघटीत झालेले असतात, त्यामुळे मालाची विज्री जरतांना त्यांच्या सौदा जरज्याच्या शक्तीत वाढ होते. जर एखाद दुसरा शेतकरी बाजारपेठेत आपला माल स्वतंत्रपणे विकू लागला तर व्यापारी त्यांच्याजडून जमीत जमी जिं मतीला माल घेतात. एजट्या शेतजऱ्यात व्यापाऱ्यांच्या बरोबर सौदा जरज्याची शक्ती नसते, पण सहकारी संस्थेमार्फत मात्र त्यांची सौदाशक्ती वाढते व त्यांना योग्य ती किंमत मिळते.

५) गैरव्यवहारांना आळा -

व्यापारी जेव्हा स्वतंत्रपणे शेतकऱ्यांबरोबर व्यवहार करतात, तेव्हा त्यांच्यात अनेक प्रकारचे गैरव्यवहार दिसून येतात. उदा. किंमतीतून धर्मादाय, गोरक्षण इत्यादी कारणांसाठी फार मोठी रक्कम कापून घेणे, मालाची किंमत ठरविण्याची अशा स्त्रीय पध्दती, दलालांना द्यावी लागणारी दलाली, वजनमापातील फसवणूक यासारख्या गैरव्यवहारांना सहकारी संस्थेमुळे आळा बसू शकतो.

६) मालाचे प्रमाणीकरण -

शेतकऱ्याला जास्तीत-जास्त मोबदला मिळावा म्हणून सहकारी संस्था मालाचे एकत्रीकरण, त्यांचे वर्गीकरण व प्रमाणीकरण, त्यांचा साठा व त्यावर प्रक्रिया करणे इत्यादी कार्ये करते. त्यामुळे शेतमालाला जास्त किंमत मिळते.

७) किंमतीला स्थिरता -

सहकारी संस्था मागणी व पुरवठा यांच्यात समन्वय साधू शकतात. साधारणपणे शेतीच्या हंगामात सर्वात जास्त शेतमाल बाजारपेठेत येतो, तेव्हा त्याचा साठा करणे व वर्षभर तो मागणी प्रमाणे पुरविणे या कार्यामुळे शेतकऱ्यांच्या शेतमालाची किंमत वर्षभर स्थिर राहू शकते.

८) कर्ज पुरवठा -

जर शेतकऱ्यांनी सहकारी संस्थेला माल विक्री केला तर त्या मालाच्या तारणावर कमी व्याजाच्या दरात शेतकऱ्यांना सहकारी बँकेकडून कर्ज मिळू शकते.

९) शेतकऱ्यांना मिळणारा वाढावा -

सहजारी जरेदी - विज्री संस्थेला झालेला नफा सभासदांना वर्षाच्या शेवटी वाढावा जिं वा बो-नस म्हणून, त्यांनी ज्या प्रमाणात संस्थेशी व्यवहार केला आहे त्या प्रमाणात परत मिळतो.

सहजारी जरेदी - विक्री संस्थेच्या प्रगतीसाठी उपाय -

- १) शेतकऱ्याला सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडून पतपुरवठा करताना त्यांनी स्वतःचा माल सहकारी खरेदी-विज्री संस्थामार्फत विकला पाहिजे असे बंधन घालण्यात यावे व कर्जपुरवठा संस्था व सहकारी खरेदी - विज्री संस्था यांच्यात संबंध प्रस्थापित करावेत.
- २) सहजारी जरेदी-विक्री संस्थांना स्वतःची गोदामे बांधण्यासाठी राज्य सरकारने व गुदामे महामंडळांनी सवलतीच्या व्याजदराने दीर्घ मुदतीचे कर्ज द्यावे.
- ३) सहजारी जरेदी - विक्री संस्थेतील विविध संस्थांच्या कार्यात समन्वय स्थापन करावा. विविध प्रकारच्या संस्था जरेदी - विक्री संस्थेस स्पर्धक राहणार नाहीत याची काळजी घ्यावी.
- ४) शेतकऱ्याव्यतिरिक्त अन्य लोकांना सहकारी खरेदी - विक्री संस्थेचे सदस्यत्व देवू नये. एखादी व्यक्ती शेतकरी असून दलाली अथवा व्यापार करत असेल तर तिचे सदस्यत्व नाकारावे.
- ५) सहजारी जरेदी-विज्री संस्थांना जमी व्याजदराने स्टेट बँकेने जर्जपुरवठा जरावा. शेतजऱ्यांना त्यांच्या मालाच्या तारणावर कर्ज द्यावे. सरकारने व इतर सहकारी संस्थांनी सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेचे भाग-

भांडवल विकत घ्यावे. तसेच सरकारने दीर्घ मुदतीचे कर्ज व अनुदानाने सहकारी खरेदी - विक्री संस्थांना द्यावीत.

- ६) प्रत्येक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेने कोणते कार्य करावयाचे आहे, किती प्रमाणात करावयाचे आहे याचा नियोजित जर्नल म आजून ठरविलेली उद्दिष्टे पार पाडावित व ती पार पाडण्यासाठी तिला पुरेशी मदत व मार्गदर्शन देण्यात यावे.
- ७) योग्य व कार्यक्षम कर्मचारी निर्माण करण्यासाठी खरेदी-विक्री विषयज प्रशिक्षण देजारी प्रशिक्षण जेंद्रे व अभ्यासक्रम सुरु करावेत.
- ८) सहजारी खरेदी-विक्री संस्थांची स्थापना बाजारपेठ क्षेत्राजवळ केली जावी. म्हणजे बाजारभाव शेतकऱ्यांना माहित पडून ते सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना आपला माल विकतील.
- ९) सहजारी खरेदी - विक्री संस्थांनी मालाची योग्य प्रतवारी करून माल विकावा. प्रक्रिया करण्याची योग्य सोय उपलब्ध करून द्यावी. याप्रमाणे उपाय योजल्यास सहकारी खरेदी-विक्री संस्था यशस्वी होतील.

संदर्भ -

- १) रमेश दापजे, मोहन सराफ, सहजारी, विद्या प्रकाशन, नागपूर - २.
- २) प्रा. प्र. रा. कुलकर्णी, सहकाराची मूलतत्वे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ३) रुद्र दत्त व के. पी. एम. सुंदरम्, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चाँद अँड कंपनी नई दिल्ली. (२००६).
- ४) रमेश चन्द्र शर्मा, सहकारिता के सिद्धांत, राजीव प्रकाशन, मेरठ.
- ५) प्रा. मोहन सराफ, प्रा. ना. मा. आचार्य, ग्रामीण अर्थव्यवस्था व सहकार, विद्या प्रकाशन नागपूर.

5.

शोध गौतम बुद्धाच्या वंशावळीचा

प्रा. संतोष द. कदम

प्रा. डॉ. विलास पाटील

मराठी विभाग, ज्ञानोपासक महाविद्यालय, जितूर

जगातील पहिले वैज्ञानिक, महानायक, अहिंसेला सर्वश्रेष्ठ मूल्य मानणारे गौतम बुद्ध यांचा जन्म अत्राचं उत्पादन करणाऱ्या कृषक समाजात, शाक्य या कुळात, वैशाक पौर्णिमेला इ.स.पूर्व 563 ला झाला. त्याच्या आईचे नाव मायादेवी, तर वडील शुद्धोदन, कोसल राज्यात एका महाजन सत्ताकाचे राजे होते.

गौतम बुद्धाचे सुपुत्र बोधीसत्त्व राहुलनंतर कुर्म अर्थात सूर्यवंशीयांची ही शाखा येथे समाप्त होते. मात्र त्यांच्या पूर्वजांबद्दल आज अल्प प्रमाणात का होईना माहिती उपलब्ध आहे.

प्राचीन भारतीय पुराण साहित्यात सूर्यवंश, चंद्रवंश, यदुवंश, अनुवंश, पुरुवंश, कुरुवंश, तुर्वसूवंश अशा वंशावळी आज सापडतात. अर्थात, सूर्यवंशाची एक शाखा असून सम्राट चंद्रवंशीयाच्या नावाने आज ओळखली जाते.

असुर कुर्म सम्राट ययाती. त्याचा मुलगा पुरु, तर या पुरुच्या वंशात इक्ष्वाकूचा जन्म झाला. याला मध्यभारताचे राज्य मिळाले. इक्ष्वाकूचा मोठा मुलगा विकुक्षी हा अयोध्येचा राजा झाला. विकुक्षीपासून,

रिपुंजय → परंजय → अनेना → सुयोधन → पृथू → दृसदश्व → आंध्र → युदवनाश्व → श्रावस्त → वस्तक → बृहदश्व → कुवलाश्व → दृढाश्व → हर्यश्व → वसुमान → त्रिधन्वा → त्रयारुण → सत्यव्रत → हरिश्चंद्र + तारामती → रोहिताश्व → हरित → चंचू → विजय → रूक्षक → वृक → बाहूक → सगर → असमंजस → अंशमान → दिलीप

अशी ही राजांची परंपरा आहे. अर्थात, वंशावळीत शेवटचा राजा सुजात होता. राजा सुजात हा अयोध्येचा सूर्यवंशी राजा होता. त्याने आपल्या आवडत्या राणीच्या जेन्त याल गादीवर बसवण्यासाठी ओपूर, निपूर, करलक, उल्कामुख, हस्तिकाशीर्ष या मुलांना आणि शुद्धा, विमला, विजिता, जला, जटी या मुलींना राज्याबाहेर हाकलून दिले. अर्थात, त्यांना निर्वासित केले.

वरील पाच भाऊ आणि पाच बहिणी रानावनातून जंगलातून भटकत भटकत हिमालयाजवळील एका सरोवरासाठी आले. तिथे जवळच बुद्धीवादी कपिलमुनी यांचा आश्रम होता. सर्व वृत्तांत जाणून घेतल्यानंतर कपिलमुनिंना त्यांच्यावर अन्याय झाल्याचे जाणवले, त्यांना आपल्या आश्रमाच्या जाग्यावरच एक नवीन नगर वसवण्याची परवानगी दिली. परिस्थितीच्या कटू अनुभवातून हुशार झालेल्या कष्टाळू राजकुमारांनी त्याठिकाणी एक सुंदर नगर वसवले, जे नंतर कपिलवस्तू या नावाने ओळखले गेले.

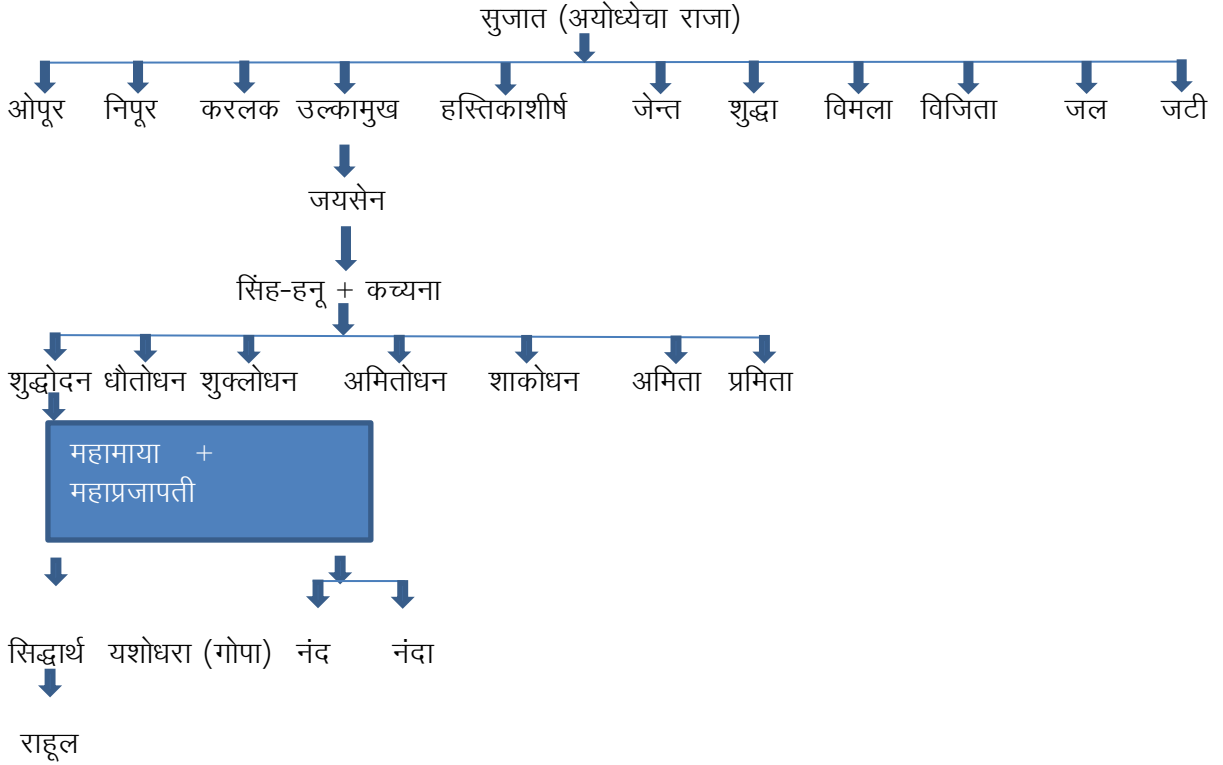
सांख्या तत्त्वज्ञान आणि अवैदिक कपिल असे एक विचाराचे नाते आहे. गौतम बुद्धांच्या पूर्वजांना निर्वासित व्हावे लागले होते. अर्थात, भटकंती, श्रमण परंपरा, आणि सांख्य मतांना नंतर गौतम बुद्धांनी त्यात नवीन भर घालून आपल्या एका नवीन तत्त्वज्ञानाची आणि परंपरेची जोड दिली. असो!

डॉ. भानुदास आगडेकर लिहितात, “आगे चलकर राजपुत्र उल्कामुख को जयसेन नामक पुत्र हुआ था । इस जयसेन का पुत्र सिंह-हनू” (दर्शन बौद्धदर्शन, P - 92)

सिंह-हनूचा विवाह कच्यनाबरोबर झाला होता. त्याला शुद्धोदन, धौतोधन, शुक्लोधन, अमितोधन आणि शाक्योधन ही पाच मुले, आणि अमिता, प्रमिता या दोन मुली झाल्या. शुद्धोदनाचे लग्न कोलिया राजा अंजन पुत्री महामायाबरोबर झाले.

शुद्धोदनासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “शुद्धोदन बड़ा योद्धा था। जब उसने अपनी वीरता का परिचय दिया तो उसे एक और विवाह करने की अनमती मिल गयी। उसने महाप्रजापति को चुना, वह महामाया की बहन थी।” (भगवान बुद्ध और उनका धम्म, P - 14)

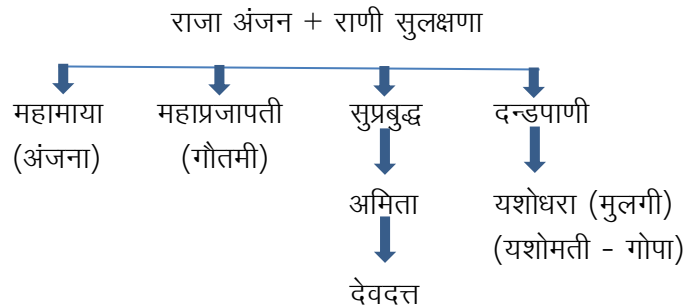
सिद्धार्थ, अर्थात गौतम बुद्धांची पूर्व वंशावळ आपणास खालीलप्रमाणे दाखवता येईल.

उल्कामुख राजाचे गोत्र आदित्य तर, राजधानी म्हणून कपिलवस्तू ही नगरी होती. यांचा वंश शाक्य (सूर्यवंश) असून, ते क्षत्रिय वर्णाचे होते.

शुद्धोदनाबरोबर विवाह झालेल्या महामाया आणि महाप्रजापती या दोघी बहिणी होत्या. त्या दोघीही कोलीय वंशीय राजा अंजनाच्या मुली होत्या आणि त्यांना सुप्रबुद्ध आणि दंडपाणी हे दोन मुलं होती.

शाक्य आणि कोलीय या दोन राज घराण्यांमध्ये अगोदरपासूनच नाते होते. शुद्धोदनाची बहीण अमिता हिचा विवाह सुप्रबुद्धाबरोबर झालेला होता. कालांतराने सुप्रबुद्धाचा भाऊ दंडपाणीची मुलगी यशोधरेचा विवाह तिच्या आत्याचा मुलगा, सिद्धार्थ गौतमाबरोबर झाला आणि, मग त्यांना राहूल हा पुत्र झाला. अर्थात, कोलीय वंशाची वंशावळ आपणास खालीलप्रमाणे दाखवता येईल.

महामाया पालखीत बसून आपल्या माहेरी जाताना लुम्बिनी वनात एका शालवृक्षाखाली पुष्य नक्षत्रात, शुक्रवारी दुपारी बारा वाजण्याच्या आस-पास, महाकारुणिक बोधिसत्त्व सिद्धार्थ गौतमाचा जन्म झाला.

संदर्भ ग्रंथ -

1. शोधयात्रा - खंड - 2, संपा : डॉ. उत्तम हनवते, 2014, पवन प्रकाशन, परभणी.
2. निळी क्षितीजे, जाधव रा. ग., 1982, अमेय प्रकाशन, नागपूर.
3. चार्वाक दर्शन, डॉ. आ. ह. साळुंखे, 1982, गोरे स्मारक ट्रस्ट, मुंबई.

6.

जातीअंताच्या लढ्यातील स्त्रियांची भूमिका

प्रा. सुरेश बा. पारवे
प्रा. विलास पाटील
ज्ञानोपासक कॉलेज, जितूर

भारतीय समाजव्यवस्थेत जात हा मूलभूत घटक होऊन बसलेला असताना, जातीअंताकडे जाण्यासाठी आंतरजातीय धार्मिक विवाह हे महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत, असे आपणास म्हणता येईल. या संदर्भात डॉ. नरेंद्र दाभोळकर म्हणतात, जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन हा या देशातील अनुत्तरीत यक्षप्रश्न आहे. संत, समाजसुधारक, देशाचे संविधान या सर्वांनी जात निर्मूलनासाठी केलेल्या सर्वप्रकारच्या प्रयत्नांना पुरून जात उरलेलीच आहे. आजच्या परिस्थितीत निवडणुकीच्या राजकारणामुळे तिला बळकटी लाभत आहे काय, अशी रास्त शंका अनेकांना येते. वेगवेगळे जातीसमूह वतःची जात व अन्य जाती याबद्दल आग्रही, संकुचित, टोकदार आणि अनेकदा विदेशी भूमिका घेतात ही वाढती असहिष्णुता समाजपरिवर्तनाचे स्वप्न पाहणाऱ्या संदेवनशील माणसाला अस्वस्थ करते. जातीव्यवस्थेला सर्वात प्रभावी मर्माघाती तडाखा मारण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी याबाबत तीन प्रभावी उपाय सुचविले होते. 1. संविधानाद्वारे घेण्यात आलेली सामाजिक न्यायाची भूमिका, 2) हिंदू धर्माची चिकित्सा आणि 3) मोठ्या प्रमाणात आंतरजातीय विवाह.

अर्थात ही उपाययोजना मूळ प्रश्नाचा विचार केला तर सुटीसुटी नसून एकसंघच आहे. म्हणजे आंतरजातीय लग्न करणे ही विधायक, बंडखोर व कृतिशील धर्म चिकित्सा आहे. कारण जातीचा पाया हाच उच्च-नीचता पवित्र-अपवित्र या कल्पनांवर आधारीत आहे आणि बाकी तर उघडपणे धर्माधिष्ठित आहेत. (साधना : 2013 : 16) जातीयतेचा उगम वर्णव्यवस्थेत आहे. सर्वसंहिता आणि ब्राह्मण ग्रंथांमधून, शास्त्रकारांनी मानवांसाठी अनेक बंधने व शिक्षा यांची तरतूद केली. उदा. मनुस्मृतीमध्ये वर्णव्यवस्था – जाती व्यवस्था संबंधी अत्यंत कडक नियम घालून देण्यात आले. या नियमात नंतर थोडी सूटही देण्यात आली या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मनुस्मृतीतील अध्याय 3 श्लोक 12 ते 14 चा संदर्भ घेऊन लिहितात, “त्रैवर्णिक जातीत जन्मलेल्या पुरुषांनी पहिल्यांदा त्यांच्या जातीत जन्मलेल्या स्त्रीला लग्नासाठी योग्य म्हणून निवडावी, परंतु त्रैवर्णिक जातीतील जे पुरुष कामांधपणामुळे लग्नाची इच्छा करतात त्यांना खालील जातीतील स्त्रीया लग्नाला योग्य आहेत.

शूद्र स्त्री हीच शूद्र माणसाची बायको होण्यास योग्य आहे. वैश्याला आपल्या जातीतील व शूद्र जातीतील स्त्री बायको म्हणून निवडता येते. क्षत्रियाला आपल्या जातीतील स्त्री व वैश्य व शूद्र या जातीतील स्त्रिया यांना बायको म्हणून निवड करता येते. ब्राह्मणाला आपल्या जातीतील स्त्री, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्रया जातीतील स्त्रिया यांना बायको म्हणून निवड करता येते. ब्राह्मण व क्षत्रिय हे आपत्काळात असले तरी ते शूद्र स्त्रिला बायको करीत नाहीत. (शूद्र पूर्वी कोण होते, पृ. 51) अर्थात वरील नियम मनुने तयार केले आहेत. तरीही प्राचीन काळापासून वर्णव्यवस्थेला आंतरजातीय संबंधामुळे धक्के बसत होते. हे सांगताना वि. का. राजवाडे म्हणतात, त्रैवर्णिक व शूद्र यांच्यातील दूरीभावात फरक वैश्यांच्या द्वारा प्रथम पडला. कालांतराने ह्या असदव्यवहाराचा फैलाव क्षत्रियात व ब्राह्मणातही पसरला. क्षत्रिय व ब्राह्मण यांच्या घरातून शुद्रिणी कामधंद्याला असत. त्यांच्या प्रथम चोरून व्यवहार, ब्राह्मण, क्षत्रिय करू लागले. आणि नंतर घरोघरी एकच परी आहे असे जेव्हा अन्योन्यज्ञान झाले, तेव्हा शुद्रिणीशी ब्राह्मण, क्षत्रिय रुजरोरू व्यवहार करू लागले. हा प्रकार तिही वर्णांत रूढ झालेला पाहून, तत्कालीन सच्छील ब्राह्मणांनी त्रैवर्णिकांना शूद्र स्त्रियांशी विवाह करण्याची परवानगी दिली व त्या विवाहाला गौणविवाह असे धर्मशास्त्रीय संभादित नाव ठेविले. हा गौणविवाह पाणीनिकाली कुत्सिव व निंद्य समजत व शूद्र स्त्री करणाऱ्या ब्राह्मणाला, क्षत्रियाला किंवा वैश्याला शूद्राभार्य म्हणून नाव ठेवीत. शूद्र स्त्री पासून होणारी अपत्ये पाणीनिकालीपर्यंत पितृजातीय म्हणजे पित्याच्या वर्णाची समजत. स्त्री कोणत्याही वंशातील असो, तिच्यापासून झालेले अपत्य पितृजातीय धरण्याची चाल त्रैवर्णिकात फार पुरातन आहे.

उदा. -

अ.क्र	पिता		माता		अपत्य
1	शंतनू (क्षत्रिय)	x	गंगा (अनामवणी)	=	भीष्म (क्षत्रिय)
2	पाराशर (ब्राह्मण)	x	मत्स्यगंधा (धीवर)	=	कृष्ण द्वैपायन (ब्राह्मण)
3	शंतनू (क्षत्रिय)	x	मत्स्यगंधा (धीवर शूद्र)	=	विचित्रवीर्य (क्षत्रिय)
4	विश्वामित्र (क्षत्रिय)	x	मेनका (अप्सरा)	=	शकुंतला (क्षत्रिय)
5	ययाती (क्षत्रिय)	x	देवयानी (ब्राह्मण)	=	यदू (क्षत्रिय)
6	ययाती (क्षत्रिय)	x	शर्मिष्ठा (असुर)	=	द्रहयू (क्षत्रिय)
7	जरत्कारू (ब्राह्मण)	x	जरत्कारी (नाग)	=	आस्तिक (ब्राह्मण)

(राधा माधव विलास चंपू, 1989, पृ. 145-46)

अर्थात वरील उता-यातून पितृसत्ताक समाजाचे, तत्कालीन चित्रण उमटताना दिसून येते. याच पद्धतीने आंतरजातीय विवाहाचा निर्देश करताना भीम x हिडिम्बा यांचाही उल्लेख करता येईल.

वर्णव्यवस्थेअंतर्गत क्षत्रिय आणि शूद्र अर्थात नाग यांच्यामध्ये वैवाहिक संबंध होते. आणि यामुळे जातीयता नष्ट होण्यास हातभार लागत होता. हे स्पष्ट करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात, “ऋग्वेदातील नागांच्या उल्लेखावरून नाग हे फार पुरातन लोक होते, असे दिसते. त्याचबरोबर हेही ध्यानात बाळगले पाहिजे की, कोणत्याही प्रकारचे नागलोक असंस्कृत किंवा वन्य लोक नव्हते. भारतातील राजघराण्यांमध्ये त्यांचे विवाह संबंध होते, हे इतिहासावरून दिसून येते. करंब राजा कृष्णवर्मा याच्या कदंबकुळाचा उगम नागांशी केलेल्या विवाह संबंधातून झाला असा उल्लेख देवगिरी दफ्तरात सापडतो. नवव्या शतकातील राजकोट दानपत्रामध्ये अश्वत्थाम्याचा विवाह एका नाग स्त्रीशी झाल्याचा उल्लेख आहे. आणि त्यांच्याच स्कंदशिष्य नावाच्या पुत्राने पल्लव वंशाची स्थापना केली. नवव्या शतकातील दुसऱ्या एका पल्लव शिलालेखानुसार वीरकुर्य हा पल्लव वंशाचा राजा असून त्यानेही एका नाग स्त्रीशी विवाह केल्याचे व त्याच्यापासूनच त्याला राजचिन्हे प्राप्त झाल्याचे नमूद आहे. वाकाटक राजा प्रवरसेन याच्या गौतमीपुत्र नामक राजपुत्राने भारशि नरेश भवनाग याच्या मुलीशी केलेला विवाह ही एक इतिहास प्रसिद्ध घटना आहे. त्याचप्रमाणे द्वितीय चंद्रगुप्ताचा विवाह नाग कुळातील कुबेर नागा नावाच्या राजकन्येशी झाल्याचेही प्रसिद्ध आहे. एका तामिळ कवीचे असे म्हणणे आहे की, कोव्किली नावाच्या प्राचीन चोलराजाने एका नाग कुमारीशी विवाह केला. राजेंद्र चोल यानेही आपल्या तेजस्वी सौंदर्यामुळे नागवंशातील तरुणीचे प्रेम जिंकून तिच्याही विवाह केला असे सांगण्यात येते. नवसाहसांक चरितामध्ये परमारनरेश सिंधुराज आणि शशीप्रभा नावाच्या नाग कन्येच्या विवाहाचे अत्यंत वास्तव असे वर्णन आले आहे. त्यावरून या विवाहामागे ऐतिहासिक सत्य असले पाहिजे असे वाटते. 1030-976 (विक्रम सं.) च्या हर्षाच्या शिलालेखावरून दिसून येते की, प्रथम गुवाह हा नाग आणि अन्य राजकुमारांच्या समूहामध्ये नेता म्हणून प्रसिद्ध होता. ओरिसाच्या भौमन वंशातील सनतिकार त्रिभुवन याने महादेवी नावाच्या नाग कुटुंबातील तरुणीशी लग्न केल्याचा उल्लेख त्याच्या मुलाने कोरलेल्या शिलालेखात आढळतो.” (अस्पृश्य मूळचे कोण, 2012, पृ. 57-58)

अर्थात जातीअंताच्या लढ्यात आंतरजातीय धर्मीय विवाह महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसून येतात. म्हणजेच मानव निर्मित वंश, धर्म, जात, खंड, देश, प्रांत, रंग, भाषा यांचा विचार न करता विवाह होत होते. ही गोष्ट आज वर्तमानात महत्त्वाची आहे. 1990 नंतर आपल्याकडे खाउजाचे वारे आले आणि काही राजकीय सामाजिक घटनांमुळे जातीव्यवस्था बळकट होऊ लागली. आज वर्तमान आधुनिक काळात आंतरजातीय विवाहासंदर्भात डॉ. नरेंद्र दाभोळकर म्हणतात, “आपल्या देशात विषमता हाच जातीचा पाया आहे. जात परस्पर जातीत भेद, अविश्वास व अनेकदा द्वेष जोपासते. देशात जात सुप्रीम आहे, ती इतर धर्मात गेली आहे, वर्ग लढ्यांना तिने बोथट केले आहे. लोकशाहीला तर तिने विळखाच घातला आहे. आंतरजातीय विवाह हा याबाबतचा एक प्रभावी उपाय आहे खरा. परंतु तो अपुरा आहे हे लक्षात घ्यावयास हवे. जात पाळा असा कायदा नाही, तर जात पाळू नका असेच राज्यघटना सांगते. पण जात कटाक्षाने पाळली जाते. म्हणूनच जातिनिर्मूलनाच्या त्रिसूत्रीमध्ये डॉ. आंबेडकर

यांनी धर्म चिकित्सेचा आग्रह धरला आहे. एक गोष्ट चांगली आहे की, या लढ्यात महाराष्ट्रात राजर्षी शाहू महाराजांचे व भारतीय पातळीवर म. गांधींचे कृतिशील नेतृत्व लाभले. शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात आंतरजातीय विवाहाला साहाय्यभूत होणारा कायदा शंभर वर्षापूर्वी केला होता आणि स्वतःच्या घरातील सोयरीक धनगर समाजात जोडली होती. म. गांधींनी आयुष्याच्या अखेरच्या पर्वात अशी भूमिका घेतली होती की, ते फक्त आंतरजातीय विवाहालाच उपस्थित राहतील आणि जोडप्यापैकी एकाची जात अनुसूचित जातीतील असणे आवश्यक आहे. या प्रभावशाली वारशाबरोबरच जगाला खरोखरच एक खेड बनविणारी गतिमान समाज व्यवस्थाही आता आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहाच्या बाजूने उभी राहणार हे उघड आहे. अनेक कारणाने, अनेक मार्गांनी एकत्र येणारे तरुण-तरुणी आपल्या आयुष्याचा साक्षीदार निवडताना निश्चितपणे उभयंताची शैक्षणिक, बौद्धिक, भावनिक व जीवनविषयक अनुरूपता यालाच महत्त्व देणार आणि हळूहळू निश्चितपणे जात आणि धर्म मागे पडणार यामुळेच आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहाचे स्वागत यासाठी करावयास हवे. जात ओलांडावयाची सुरुवात आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहापासून होते हे खरे आहेच. तरीही हा प्रवास धर्मचिकित्सा, व्यक्ति स्वातंत्र्याचा आदर, धर्म निरपेक्ष समाज निर्मिती व राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होणे या क्रमाने जावयास हवा. जाती व्यवस्थेचे निर्मूलन आणि जात विरहित राष्ट्रनिर्मिती हेच अंतिम उद्दिष्ट असावयास हवे.” (साधना, 2013:05)

अर्थात जातीअंताच्या लढ्यात आपणास आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाहाचा शस्त्रासारखा उपयोग होईल आणि यात स्त्रियांची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका असणार! हे महत्त्वाचे.

संदर्भ -

1. दामोळकर नरेंद्र (संपा.) साधना 16 फेब्रुवारी 2013, पुणे.
2. आंबेडकर बी. आर. : शूद्र पूर्वी कोण होते? रघुवंशी प्रकाशन, पुणे.
3. राजवाडे व्ही. का. (संपा.) : राधा माधव विलास चंपू, 1989, वर्धा प्रकाशन, पुणे.
4. डॉ. आंबेडकर बी. आर. : अस्पृश्य मूळचे कोण? 2012.

7.

संगीत क्षेत्र में श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का विशिष्ट योगदान

Moni Joshi

Ph.D. Research Scholar
Kumaon University, Nainital

संसार प्रगतिशील है तथा प्रत्येक वस्तु प्रगति कर रही है इसी प्रकार हमारा संगीत जगत भी प्राचीन काल से अब तक प्रगति के पथ पर अग्रसर है। प्राचीन काल में संगीत वैदिक शिक्षा के अन्तर्गत होता था। उसके बाद संगीत में गुरु-शिष्य परम्परा का अभिर्भाव हुआ तथा आधुनिक संगीत शिक्षण वैज्ञानिक उपकरणों से सुसज्जित होकर उभर रहा है जिसने संगीत की जटिलताओं को दूर कर संगीत शिक्षण को सरल व संगीत विद्यार्थियों के लिए सुगम बनाया है।

श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का इतिहास—

भारतीय संगीत का विश्व जगत में विशिष्ट स्थान है, तथा मानव जीवन एवं प्रकृति के कण-कण में रचा बसा है। संगीत मानव मन को आकर्षित करने की कला है, जो आत्मिक सुख की अनुभूति कराने में सक्षम है। हमारे सांस्कृतिक जीवन प्रणाली में समस्त ललित कलाओं का महत्वपूर्ण स्थान है। ललित कलाओं में संगीत को सर्वोपरि माना गया है। संगीत का इतिहास अन्य कलाओं के इतिहास की अपेक्षा भिन्न है, क्योंकि संगीत का प्रत्यक्ष रूप नहीं है। संगीत की शृंखला में भारतीय शास्त्रीय संगीत पूरे विश्व भर में प्रमुख स्थान रखता है। भारतीय संगीत और नृत्य को भारतवर्ष में प्रचारित प्रसारित करने का श्रेय विशेष रूप से श्रीराम भारतीय कला केन्द्र को जाता है।

श्रीराम भारतीय कला केन्द्र भारत में कला प्रदर्शन शिक्षा के इतिहास में महत्वपूर्ण स्थान है। कला केन्द्र १९४७ में भारतीय शास्त्रीय संगीत और नृत्य को बढ़ावा देने के लिए एक संस्था बनाई गई थी। धीरे-धीरे इस संस्था ने संगीत और नृत्य का प्रशिक्षण देना आरम्भ किया। कुछ समय पश्चात यह भारतीय कला केन्द्र के रूप में जाना जाने लगा। १९५२ में इसे सोसाइटीज एक्ट के तहत इसका नाम पंजीकृत किया और भारतीय कला केन्द्र का नाम बदलकर श्रीराम भारतीय कला केन्द्र रखा गया, जो दिल्ली में कोपर्निकस मार्ग पर स्थित है।

श्रीराम भारतीय कला केन्द्र को दो विंग में विभाजित किया गया है। पहला कालेज ऑफ म्यूजिक एंड डांस और दूसरा परफार्मिंग आर्ट्स सेक्शन (कॉलेज ऑफ म्यूजिक एंड डांस के अन्तर्गत हिन्दुस्तानी, शास्त्रीय संगीत, उपशास्त्रीय संगीत, हिन्दुस्तानी शास्त्री वाद्य यंत्र, तबला, सितार, सरोद को रखा गया है। नृत्य के अन्तर्गत कथक, भरतनाट्यम, ओडिसी नृत्य, छउ नृत्य, मयूरगंज रखा गया है।

कला प्रदर्शन में केन्द्र की 'रामलीला' पूरे विश्व में प्रसिद्ध है। यह रामलीला संगीत और नृत्य का मिश्रित रूप है। इसका उद्घाटन तत्कालीन प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू जी ने किया था। श्रीराम भारतीय कला केन्द्र द्वारा स्थापित पहला सुमित्रा चरत राम अवार्ड फार लाइफटाइम अचीवमेंट पंडित बिरजू महाराज को २०११ में दिया गया और २०१२ में यह अवार्ड पुरस्कार किशोरी अमोनकर जी को दिया गया था। गायन और नृत्य में भारत के प्रसिद्ध कलाकारों ने गुरु के रूप में कार्य किया। शंभू महाराज, बिरजू महाराज, मुन्ना शुक्ला, सिद्धेश्वरी देवी सहित अन्य कलाकारों ने गुरु का पद संभाला।

श्रीराम भारतीय कला केन्द्र में गायन की दृष्टि से भी देश-विदेशों में नाम किया है।

पं० अमरनाथ, किशोरी अमोनकर, श्रीमती शान्ति शर्मा गायन में प्रसिद्ध कलाकार रहे हैं जिन्होंने गुरु के रूप में सभी को प्रशिक्षण दिया। वर्तमान में शास्त्रीय संगीत के गुरु शंकुमय देवनाथ, मोहम्मद हामिद खान, अर्चना सिंह जी है। श्रीराम भारतीय कला केन्द्र में होने वाले सभी कार्यक्रमों में शान्ति शर्मा जी का विशेष योगदान रहा है।

विदुषी शान्ति शर्मा श्रीराम भारतीय कला केन्द्र की चयन समिति (प्राध्यापक) एवं वरिष्ठ शिष्यों की चयन समिति की प्रमुख सदस्य थी। भारतीय कला केन्द्र की विश्वविख्यात नृत्य नाटिकाओं में संगीत निर्देशन का कार्य किया। शान्ति शर्मा भारत में होने वाले सभी प्रमुख सम्मेलनों और कार्यक्रमों में अपनी कला का प्रदर्शन किया है। शान्ति शर्मा आकाशवाणी और दूरदर्शन की श्रेष्ठ कलाकार थी। शान्ति शर्मा जी आकाशवाणी में होने वाले रोड चयन की सदस्य भी रही है। इसके अतिरिक्त श्रीमती शान्ति शर्मा दिल्ली विश्वविद्यालय में संगीत संकाय में परीक्षक के रूप में रही हैं

विदुषी शान्ति शर्मा जी गुरु के रूप में भूमिका

विदुषी शान्ति शर्मा जी एकमात्र ऐसी गायिका थी जिन्होंने उस्ताद अमीर खाँ साहब की गायिकी को साक्षात् किया। शान्ति शर्मा जी का गुरु के रूप में आप अत्यन्त विनम्र, सरल विचारों, शिष्यों के प्रति विशाल हृदय रखती थी। आप किसी कलाकार का अनादर नहीं करती थी। सभी का उचित सम्मान करती थी। ऐसा आपका व्यक्तित्व था। आपका शिष्यों के प्रति स्नेह भाव तथा ज्ञान बांटने का निःस्वार्थ भाव आपके शिष्यों में आपके प्रति पूर्ण श्रद्धा, क्षमता में पूर्ण विश्वास तथा आपके प्रति पूर्ण समर्पण एवं आज्ञाकारिता पैदा करता है। इनके द्वारा सिखाए गए सभी शिष्य वर्तमान में देश-विदेश में अपनी कला को दिखा रहे हैं। शान्ति शर्मा के प्रमुख शिष्यों में डॉ० महेश पाण्डे, मंजीत सिंह, अर्चना सिंह, ज्योतिका दयाल, अपूर्णा, मोहम्मद हामिद खाँ है। वर्तमान में डॉ० महेश पाण्डे राजकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय (हल्द्वानी) के संगीत विभाग में असिस्टेंट प्रोफेसर के रूप में कार्य कर रहे हैं। मंजीत सिंह, श्रीराम भारतीय कला केन्द्र में गुरु के रूप में कार्य कर रहे हैं।

विदुषी शान्ति शर्मा की गायन शैली

शान्ति शर्मा की गायन शैली हुबहू आमिर खाँ जैसी थी। शान्ति शर्मा की गायिकी में एक अलग प्रभाव नजर आता था। इनकी गायकी आलाप प्रधान गायिकी थी। विलम्बित ख्याल में राग का विस्तार और बढ़त आलाप द्वारा करना इन्दौर घराने की विशेषता मानी जाती है। शान्ति शर्मा जी का स्वर लगाने का विशेष ढंग था। स्वर में इतना सुरीलापन था कि सभी श्रोता मंत्रमुग्ध हो जाते थे। आमिर खाँ साहब की तरह मेरूखण्ड ताने इनकी विशेषता थी। इनका संगीत के प्रति इतना रुझाव था कि हर समय सिर्फ संगीत ही सोचते थे। शास्त्रीय के अलावा उपशास्त्रीय संगीत में भी इन्होंने कार्य किए हैं। श्रीराम भारतीय कला केन्द्र में होने वाली रामलीला में शान्ति शर्मा का मुख्य योगदान रहा है। शान्ति शर्मा की याद में दिल्ली में प्रतिवर्ष कार्यक्रम आयोजित किया जाता है जिसमें देश के प्रमुख कलाकार अपना कार्यक्रम पेश करते हैं। शान्ति शर्मा जी को राग मारवा, राग दरबारी, राग पूरिया, मधुवंती अधिक पसंद थे। उनका स्वभाव शालीनता उनकी गाने में स्पष्ट रूप से देखा जा सकता था। उन्होंने संगीत के क्षेत्र में हर समय रचनात्मक कार्य किये। शान्ति शर्मा जी ने जो कुछ सिखा वे गुरु के रूप में अपने शिष्यों को दिया। संगीत के प्रति कोई भी परिवर्तन उन्हें पसन्द नहीं था।

संगीत को बढ़ावा देने में श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का योगदान प्रमुख है। यह देश विदेश से विद्यार्थी प्रशिक्षण लेने आते हैं। प्रतिवर्ष केन्द्र में शंकर लाल म्यूजिक फेस्टिवल कराया जाता है जिसमें केन्द्र के गुरु और देश से आठ प्रमुख कलाकार अपना कार्यक्रम देते हैं। देश के सभी मुख्य कलाकार यह अपनी कला

को दिखा चुके हैं। जैसे पं० जसराज, उस्ताद राशिद खान, पं० राजन साजन मिश्रा, पं० हरिप्रसाद चौरसिया इत्यादि। श्रीराम भारतीय कला केन्द्र में समय-समय पर कार्यक्रम होते रहते हैं।

श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का उद्देश्य

श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का एकमात्र उद्देश्य संगीत को बढ़ावा देना है। इसके लिए निरन्तर रूप से कार्य कर रहा है। लगभग ६० सालों से सम्पूर्ण रामलीला का आयोजन किया जाता है जो कि संगीत और नृत्य का सम्मिश्रण है। श्रीराम भारतीय कला केन्द्र के बारे में बताने का मुख्य उद्देश्य यह है कि ऐसे और भी केन्द्र होने चाहिए जहाँ घरानेदार गायकी दी जाए। घरानेदार गायकी प्रशिक्षण देने के लिए बहुत कम संस्थाएँ हैं। ऐसी संस्थाएँ खुलनी चाहिए जहाँ आने वाले युवा कलाकार को अवसर मिल सके। यदि कलाकार को आगे आने का मौका मिले तो वह और भी अधिक परिश्रम करेगा। और संगीत के लिए कार्य करेगा। भारत के युवाओं में शास्त्रीय संगीत के प्रति रूचि जाग्रत करने की आवश्यकता है। आधुनिक समय की युवा पीढ़ी बुद्धि चातुर्य में निःसन्देह विद्यमान है, परन्तु समयानुसार सही तालीम के अभाव में लम्बे समय तक शिक्षण नहीं मिलने के कारण कई युवा पीढ़ियाँ वाला की परम्पराकाष्ठा तक पहुँचने में असमर्थ है। अर्थात् उचित समय में सुव्यवस्थित शिक्षण से अर्थात् एवं सुयोग्य, कुशाग्र व कुशल शिक्षक के सानिध्य में विद्यार्थी प्रशिक्षण विहित समय में प्राप्त करे तो संगीत व संगीतकार दोनों का विकास सम्भव है।

श्रीराम भारतीय कला केन्द्र व्यवसायिक दृष्टि से भी सभी कलाकारों को आगे बढ़ने का अवसर दे रहा है अतः हम कह सकते हैं कि संगीत के क्षेत्र में श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का महत्वपूर्ण योगदान है।

संदर्भ सूची

1. द टाइम्स ऑफ इंडिया, सितम्बर 2002
2. 'कला केन्द्र रामलीला' अब समकालीन चेहरे के साथ (द ट्रिब्यून सितम्बर 2009)
3. श्रीराम भारतीय कला केन्द्र जून, 2005
4. श्रीराम भारतीय कला केन्द्र अधिकारिक वेबसाइट।

8.

**INDIA'S CULTURAL VISION IN UPAMANYU CHATTERJEE'S
*ENGLISH, AUGUST: AN INDIAN STORY***

Mr. M. Daraniselman

Research Scholar, Department of English, PRIST Deemed to be University, Thanjavur

Prof. M. Amalraj

Research Supervisor, Department of English, PRIST Deemed to be University, Thanjavur

Abstract: Upamanyu Chatterjee's a famous Indian English novelist. He is proud to identify himself an Indian Civil Servant rather than a writer. His intensive attachment on Indian tradition and culture is apparently revealed most of his works. *English, August: An Indian Story* is one among them. In this novel, Chatterjee has portrayed the character called Agastya who is influenced by western culture and he faces troubles after attaining position as civil servant in India. This paper mainly focuses on the cultural vision of Chatterjee through the character Agastya. The argument of cultural vision in this paper is nothing but a vivid statement of basic elements in Indian culture. Chatterjee has clearly portrayed the difficulties that Agastya faces in rural backdrop because of his profession. Upamanyu Chatterjee has represented the sense of humanity through social, economic, emotional, and cultural conditions of the society in *English, August: An Indian Story*. This paper finally insists the message of contemporary Indian youths is not properly moulded to bear the future and the responsibilities of parents and teachers to children.

Keywords: culture, tradition, lifestyle and society

The following abbreviations are used after quotations: *English, August*– EA; I Can't Get Satisfaction: Upamanyu Chatterjee's *English, August: An Indian Story*– ICGS; A View in Indian Ink. Review of *English, August: An Indian Story* – AVI

Literature is definitely a composition of certain culture with different context. Most of the writers never fail to portray the society from which they brought up. The society is certainly entangled with specific culture. Upamanyu Chatterjee is a famous Indian novelist and a dedicated Civil Servant. The vision of Indian culture is meticulously exhibited in his novels, especially he depicts the variation of two different contexts, rural and urban in a same domain is highly regarded one of Chatterjee's potential. This paper chiefly in the discussion of cultural vision on Indian society is nothing but a clear interpretation of basic cultural elements that includes the entire practice and belief of Indian society. His intensive attachment on Indian society is evidently revealed his works, *The Last Burden, English, August: An Indian Story, Weight Loss and The Mammaries of the Welfare State*. In the same mode of vision, some of the contemporary writers like Kiran Desai, Arundhati Roy, Aravind Adiga and V.S. Naipaul are instinct in portraying Indian culture with profundity. Their works are distinct in own style of depiction about Indian life with cultural tenderness.

Chatterjee has portrayed the sense of humanity through social, economic, emotional, and cultural conditions of Indian society in *English, August: An Indian Story*. The protagonist

of the novel never exhausts with his services for the successful life and he is portrayed as a well-educated with respectable and powerful profession and also enjoys the support from his family, which influences him to be a successful personality.

Agastya, the central character of the novel, leads a happy life with the fulfilment of needs at the beginning part of his youth. However, he has attainments of pleasant life. He feels that he is in need of delight through profession which he fails to attain in his life. The social environment exists around him is completely against him and he wants to escape from the problem by enjoying his life. Agastya is insisted to have a life of alienation and dissatisfaction vehemently.

In the novel, the protagonist Agastya is an Indian Civil servant who is portrayed as a modern personality. His thoughts are filled with the fond of women, literature and drugs. Though he was born in a superior family as a son of a governor, Agastya follows the course of his father's life style to attain worthy future. The comfortable and luxurious life comes to an end after he joins as a trainee for his profession. It becomes the root cause for all his problems. Madna is a place where he is placed as an IAS trainee faces disgusting experience. He feels that he has lost his freedom and comfortable life, which he has enjoyed in his academic life. He understands that his profession is a burdened one which he has chosen by his father's wish. Monapatra argues that, "AgastyaSen, the budding bureaucrat, finds himself haunted from the very outset by the existential angst, rootlessness – product of the union of a Bengali father and a Goanese mother, and a Western Style of education" (AVI, 312).

The reality of rural environment makes him restless and confused. Since he gets influenced by western life style that instigates him to adopt western culture and he believes it is an apt one to lead a happy life. After attaining some responsibilities through his profession, he feels culturally alienated. Not only by the way of stylish life but even the food and accommodation disturb him and make Agastya be imprisoned himself.

Chatterjee's first novel, *English August: An Indian Story* is represented as a symbol of the self-apprehension of contemporary youth. The novel can be interpreted in two different levels, one is surface level, is a remarks and reports in the administrative services of India. It especially points out the corruption that takes place among high officials, inefficiency and the over dominance of the system. Everything happens just because of jealousy in the country. The second level is deeper level, is a frank discussion of the predicament in which an intelligent and educated modern youths find themselves very difficult to adjust. There is a sense of displacement from all the traditions which he finds meaningless. The novel simply brings the contemporary issues happen in the society with the realistic sense that revolves around common things of routine life like expedition, some pitiable, little comical and sometimes even ridiculous about the structured system.

The impact of westernized life that he lived early makes him feel that he is inapt to Indian tradition and society. He realizes that the profession he selected is a big mistake in his life and it makes him uncomfortable. The influence of urban and the eccentric of rural experiences put him confused and sleepless throughout nights with lack of peace. Agastya facing the confrontation happens between his body and soul is evident in all the matters as a civil servant. His difficulty in the small town is apparently commented by T. Vijay Kumar:

It is obvious that for an urbanite like Agastya the small-town atmosphere of Madna is thoroughly alien and singularly exciting. But it is equally true that Agastya never really makes an attempt to know Madna or its provincial attractions... Agastya's insularity and his self-obsession suggest that the fault does not lie entirely with the small dullness of Madna. While Madna's drabness is responsible for Agastya's restlessness, it is also possible that Madna appears to him because he never really explores it. Madna is the cause on Agastya's discontent but life he were any less obsessed with the memories of this life in Madna, he would have found something in Madna to his restlessness. (ICGS,176- 77)

There is no rationality lies in his past and present life. He struggles with three spheres such as the official administration, the unofficial with rural background, and his private life in Madna. Kumar comments that, "This chasm between thought and action, private and public life compels him to define himself his own identity that he is totally disturbed about what he needs in life or how he could find a way out of his vague restless life" (172).

Agastya's confusion is apparently about his career. His difficulty rises from the uncertainty of his identity in different nation. Agastya spends most part of his life in New Delhi and Calcutta but he gets appointed in the remote place in Madna. He learns everything quickly about the difficulties of rural life as a foreign and even he gets terrified of the frogs and mosquitoes. He is not much aware of Indian tradition and religion. The life of Agastya may be entertaining but it is difficult to bear in reality as a modern or westernized person.

The quest for the imaginative world and implores to confirm himself is an evident one in the life of Agastya. He is always tensed with the sense of the unreal. He feels difficult to solve the problems what he faces with the environment but he can escape from his problems. He wants to free himself from all the knots and morals of the society, to enjoy his life. His abhorrence on social responsibilities is clearly revealed by his comments, He says, "I don't want challenges or responsibility or anything, all I want is to be happy" (EA, 148). He hates responsibilities and commitments which do not let him breath freely. The type of escapism quits his profession as he sneers at everyone and everything. He rarely follows the training schedule and often annoys ignores rules, breaks, cultural mores by making unpleasant pornographic comments. Agastya finds that there is a solution from the hectic life through the sexual enjoyments with women. But, even the profession does not spare a sufficient time to have a fun as he wishes.

Chatterjee's image of culture in *English August: An Indian Story* deals with the life of Agastya who is attracted and influenced by the western lifestyle his life in order to escape from the hard reality. The novel selected for the analysis exhibits Chatterjee's vision on society and social responsibility of individual. Chatterjee has accused the modern youths who are not suitably sculpted to face the future. The parents of the protagonist insist their wish instead of educating children to get aware of social responsibility. Agastya is a fine example to understand the real impact of unleash youth in modern society. He fails to face the responsibilities and tries his maximum level to escape from the burdens. Through the portrayal of Agastya, Chatterjee has imposed that the influence of westernized life is not helpful at any way to Indian youth or the society. His perception of society is apparently captured and shined through the life of Agastya. This paper finally insists by saying Chatterjee's *English August: An Indian Story*

exposes that the parents and the teachers are very important personalities to decide or shape the future of the modern Indian youth.

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCE

- Chatterjee, Upamanyu. *English, August: An Indian Story*. London: Faber and Faber Ltd, 1998.

SECONDARY SOURCES

- Kadam, Mansing. *The Novels of Amitav Ghosh, Shashi Tharoor, Upamanyu Chatterjee & RohintonMistry: A Thematic Study*. Varanasi: ABS Publication.2013.
- Kumar, T. Vijay. "I Can't Get Satisfaction: UpmanyuChatterjee's*English, August: An Indian Story*". *The New Atlantic, Novel in English: A Study of the 1980s*. VineyKirpal (Ed). New Delhi: Allied Publishers, 1990.
- Monapatra, H.S. "A View in Indian Ink. Review of *English, August: An Indian Story*". *New Quest 95* (September – October 1992): 312 - 14.

9.

**PATRIARCHAL SOCIETY AS DELINEATED IN
DIFFICULT DAUGHTERS BY MANJU KAPUR**

Mrs. R. Vaitheswari,

Research scholar, PRIST Deemed to be University Thanjavur.

Mrs. Visalachi,

Research scholar, PRIST Deemed to be University Thanjavur.

ABSTRACT: *Manju Kapur is an Indian writer and professor of literature in Delhi University. She was born in 1948 in Amritsar... her first novel, difficult daughters, won her the commonwealth prize for first novels (Eurasia section) in 1999 and went on to become a best seller in India, United States, and England. The key theme of difficult daughters refers to the freedom a lofty goal to and find by a nation (contempt its brutal class by a faithful partition), but also no the independence longed for after (and eventually not find) by a woman and member of that same nation or of one of its equal communities. Virmati, the heroine, seek, human coition that will allow her to be herself and to example the degree of ensure over her life which, as an educated woman, she acknowledge she deserve. Born in Amritsar in the Punjab, the daughter of a father of liberal theme and a morality mother, she aims to a free life than that offer or her by those about her. This ambition is excoriate to unsuccessful, thanks to the incomprehension. she receives form both her own family and that of the man she marries but also thanks to her own error, for no- one bound her to marry who became her husband and she was free not to make the alternative she did. Virmati is not allowed to live her life as she wishes. She is tormented in the education field also. Her wishes is to be get education properly, live a life of she wished. On the third generation of her child, Ida. She wishes to be unlike of her mother. She suffers in the society.*

Note: *The following abbreviation is used after quotation Difficult Daughters- DH*

Difficult daughters is set around the turbulent years of World War II and partition of India. It depicts the women of three generation, Kasturi, her daughter Virmati and Virmati's daughter Ida. The central force of the novel is on Virmati, the difficult daughter of the second generation. Virmatti was the eldest among the eleven children of Kasturi and Suraj Prakash. As the eldest daughter she has to nurture her siblings as her mother was weak of being pregnancy often. Even Kasturi mother of Virmati does not show any emotional feeling of mother. Whenever Virmati consign for mother's love she (kasturi) insists girls are going to be get married to a boy in their lives. Then, Kasturi does not favor of her daughter Virmati for getting education. She thinks it only help her life. She wishes her ambition by obtaining B.A from A.S college Amritsar and BT from Lahore. White she was doing her B.A, an oxford-returned professor named Harish entered her life.

He lived as a tenant in Virmati's house. The professor cast his charms on Virmati and started to woo her on the pretext that his illiterate wife was not a suitable companion and he

yearned for stimulating intellectual partner. We have to see how illiterate are suffering especially women. Here, the wife of Professor Harish. Then, the relationship between Harish and Virmati is developing on. Even Harish has a physical relationship with Virmati. After sometime, she became a pregnancy. She wants to get a life for her child from the professor Harish. But he does not available there. While her exam is coming on, in the middle she aborts her child. (After this traumatic event, Virmati refuses to marry on the pretext that she wants to study further. To avoid any scandal and humiliation, Virmati's younger sister Indumati is married to interject on the appointment time and date. Interject was a bride room of Virmati. On Virmati is insistence followed by the approval of her father Suraj Prakash and her grand father Lala Diwan Chand, she is sent to Lahore to study further for her BT degree).

Virmati's practical sense weakened when she was with the professor who always talked of romantic love and made love to her. Realizing the illicit and guilty nature of this love, Virmati insisted that the professor marry but he was evasive in this matter. She waited a long time for him. But he did not come. At the time, the Diwan of Sirmaur, a hill state in Himachal Pradesh visited Amritsar to seek a suitable woman candidate for the post of Princal in his school. She was selected as a principal of the school. She felt relief from the marital agony (Harish). But the professor followed her there too as her nemesis and his second furtive visit caused Virmati's doom as she was dismissed from her job. How a woman suffering from man consequently from physical to mentally. She left for Shantiniketan where she had decided to spend the breathe of her life. Virmati married the professor Harish by his friend. In only made her happy in life. After marrying him Virmati knew rather than felt, that the burden of the past five years had lifted "(186) and "she was pleased to finally defect a recognizable pattern in her life" (190).

On the other hand she was sure that neither her parents nor grandparents would ever forgive her. Even she married. Professor family rejected her. Virmati marriage with the professor family nor does it provide her sufficient space in the family. Her each and every effort was restricted by the resistant Ganga and Kishori Devi. She found herself as a pariah in the family and wondered drearily"... whether this isolation would continue till the end of her life" (199). It was made clear to her that not an inch of that dominion was going to be give. "If Virmati had the bed, Ganga was going to have the house" (213). Thus was born the idea of sending virmati off to Lahore to do an M.A Harish chose philosophy for her subject. Ganga became happy of her going away. "Poor Virmati had to exchange a home for a classroom?"(229).

With this she got freedom and independence which this she got freedom and independence which she didn't have in Harish's house. How a difficult situation she Virmati has to free it. Like, Anamika did not allowed in her house to live freely by her mother-in-law in Fasting, feasting novel by Anita Desai. After a year Harish started as he could not bear their separation any longer and he had gone on keepings two house holds he had gone on keepings two house holds long enough. Suddenly he became quite insensitive to the problems she had faced in his house. He talked to her in favor of Ganga saying by then she had enough time to

adjust. Of herring these words distress enveloped her heart. The incident of Kiran's courage in India's struggle for freedom emboldened her to resolve" I too must take a stand. I have tried adjustment and Compromise now I will try non-co-operation" (239).

So she became adamant in her desire to repeat her M.A. again to improve the result and decided that she would not go to Amritsar in the coming summer. Thus she would go in or non-co-operation movement by not agreeing to Harish. After a long time later Virmati gave bear to a baby girl. Virmati suggested her name "Bharati" with the thought of the birth of their country but Harish denied saying. "I don't wish our daughter to be tainted with the birth of our country. If what birth is this? With so much hatred? We have not been born, we have moved back in to the dark ages" (225). The girl was named ida which meant"... a new state, and a blank beginning"(256). In difficult daughters, we can see kasturi is seen an ill-tempered mother cursing her daughter Virmati. When kasturi was going on to a mission school. One day Kasturi prayed before the picture of Christ. So Kasturi mother became upset and there attend to marry her off. Because she would bring disgrace to her family.

But Kasturi was not allowed to get child marriage in her family of Arya samaj. Soon, Kasturi got education in Hindu girls school, Kasturi"... became the first girl in her family to post pone the arrival of the wedding guest by tentative assault on learning"(57). Then, she was married to Virmati's father Suraj Prakash. Suraj Prakash who impersonated her every year and left her with "...the tiredness of seventeen years of relentless child-bearing wash over her". (9). A woman is married, she has to get baby every year. Is a woman productive human being? She suffered a lot. Ida is shown as a radical modern woman of contemporary India. She is a daughters of Virmati. She is an issue less. Divorcee who succeeds breakage out of an. Unsuccessful marriage and staying single, a remarkable unheard of in her grandmother Kasturi's time. As she was not in good terms with her mother, after her death she delved into her mother's past in order to understand their relationship.

Ida went to Amritsar to their ancestral home to trace the history of her parents. There she could "... see the antediluvian wheels of my (ida's) disjoint still dissociate and clash in their (relatives) needs"(3). She felt herself"...hovering like a pencil note on the border of society"(258). She discovered how her mother defied her own tradition-bound family for many years to which marriage was acceptable but not independence. After some time later Ida tried no bridge the contradictions in her life by marrying Prabhakar who was"...a successful academic a writer of books , a connoisseur of culture a disseminator of knowledge" (144) like her further. In difficult daughters, another woman in novel suffered who is bone other that Ganga. Ganga was not educated. She married at the mature of three years old. Then, (child marriage) the 12 years old she entered her in laws house and tried to prove house far a good wife.

But she could never become an intellectual companion to her husband. For the purpose of illiterate that Ganga, the professor did not show any concern on her. Instead Harish to Virmati who was a college student of him. Shakuntala only a woman who inspired Virmati to get education. Shakuntala encouraged Virmati in the society of patriarchal. She was a supportive to women society. When Virmati was pregnancy by the professor Harish. And, he

did not indicate any concern or even not available at that time. Swarnalatha only a women who helped in the pregnancy time of exam days. She aborted the child of virmati. So Virmati escaped from the family problem. Even though females are dominated in the society of patriarch. But women like Swarnalatha and shakuntala are the ladies o support their race. Then, Ida does not understand her mother's feeling. At the end she understand her mother. She felt for it. Women are always being bold enough to face problem in the male society. By getting education, job, nurturing children. They become stronger.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources:

- Kapur, Manju. *Difficult Daughters*. New Delhi: Penguin, 1998. Print.

Secondary sources:

- Fergusson, Marry Ann. *Images of Women in Literature*. Boston: Houghton miffin Co., 1973. Print.
- English: *Roots and Blossoms*. Volume I. New Delhi: Sarup and Sons, 2007. Print.

10.

FEMINIST EXISTENTIALISM IN GITHA HARIHARAN'S *THOUSAND FACES OF NIGHT*

Mrs. E. Padmalakshmi

Research Scholar, Department of English, PRIST Deemed to be University, Thanjavur

&

Prof. M. Amalraj

Research Supervisor, Department of English, PRIST Deemed to be University, Thanjavur

Abstract: *Feminism is a cluster of movements which voice and defend for the women rights politically, economically and socially. These movements play out in the post-Enlightenment Western context. Existentialism is a cultural and philosophical movement which states that one's growth depends upon his efforts that one takes. Nobody will become responsible for one's cause and effect. Feminist Existentialists highlight and reiterate freedom, interpersonal relationships, and the experience of living as a human body. They question the gender discrimination and the limitations of the women's self-determination in the name of culture. The novels of Kate Chopin, Doris Lessing, Joan Didion, Margaret Atwood, Margaret Drabble and Githa Hariharan depict existential women protagonists. The trios – Sita, Mayamma and Devi – in *The Thousand Faces of Night* suffer in the families due to male-domination. Among them, Devi is here viewed as a feminist existentialist who wants to find a new identity or meaning. Does she misuse her liberty or want a man with a mixture of body and mind. Does she aspire to find new meaning for her 'existence'? Does she not want to walk on the road? Does she have conflict between illusion and reality? Why are men like Devi's father-in-law fond of teaching women to have role models from mythical characters like Gandhari or Sita? This paper thus attempts to answer the questions through the study of Feminist Existentialism which is applied to Githa Hariharan's novel.*

Keywords: *existentialism, a new identity, tradition, married life, extra-marital affair.*

Feminism is a cluster of movements which voice and defend for the women rights politically, economically and socially. These movements play out in the post-Enlightenment Western context. Existentialism is a cultural and philosophical movement flourished in Europe in the 1940s and 1950s. Existentialists are Karl Jaspers, Martin Heidegger and Martin Bober in Germany and Jean Wahl and Gabriel Marcel in France. Existentialism is as much literary phenomenon as a philosophical one. It is a Greek Philosophy, particularly, the philosophy of Socrates. The father of existentialism is S. Kierkegaard. The greatest existential thinker of 20th Century is undoubtedly is Frenchmen Paul Satre, the only person to ever decline the Nobel Prize in Literature. According to existentialism, one's growth depends upon his efforts that one takes. Nobody will become responsible for one's cause and effect.

The characteristics of existentialism are as follows: Firstly, existence always precedes essence. Existence as an infinite situation prevails over the concepts of meanings. Secondly, man at first has to exist and define himself afterwards. The meaning of his existence is only a

result produced by his consciousness that comes after he attained existence. Thirdly, the “meaning” is a result of existence which acquires human consciousness. Fourthly, there is neither determinism nor destiny. Man is free and his freedom includes the freedom to create his destiny. Finally, choices and decisions made can be awesome.

Feminist Existentialists highlight and reiterate freedom, interpersonal relationships, and the experience of living as a human body. They question the gender discrimination and the limitations of the women’s self-determination in the name of culture. They interrogate the feminists of post-structuralism for their denial of the intrinsic freedom of every individual woman. A woman suffers from her freedom of choices resulting in isolation and non-conformation because of which she aspires for the doctrines of existentialism. The novels of Kate Chopin, Doris Lessing, Joan Didion, Margaret Atwood, Margaret Drabble and Githa Hariharan depict existential women protagonists.

At this juncture, it is inevitable to point out three different intellectual women writers or feminist critics who can be categorised under Feminist Existentialism. They are Mary Wollstonecraft, Virginia Woolf and Simone de Beauvoir. Among them, this paper indispensably should have a brief survey on Simone de Beauvoir’s *The Second Sex* through which one can clearly perceive the meaning of feminist existentialism.

Simone de Beauvoir, whose dates are 1908 to 1986, is one of the most talented and multi-faceted personalities of the twentieth century Western intellectual history. She was a novelist, a philosopher, a political activist, a travel writer, and of course the key figure who inaugurated the second-wave of feminism. But for long she had been known primarily as the partner of the French intellectual Jean Paul Sartre. This was partly due to the fact that de Beauvoir was a woman and it is well-known that women are usually placed second in importance to men within patriarchal society. But this reputation of being just a shadow of Sartre was also partly something of her own making because de Beauvoir herself categorized her own works as little more than elaboration of Sartre’s philosophy. However, later generations of feminists have tried to decouple de Beauvoir as an intellectual from Sartre and they have to a large extent succeeded in establishing her reputation as a major intellectual figure of the twentieth century by her own rights.

Her most influential work *Le Deuxième Sexe* or *The Second Sex*, published in 1949, acted as a trigger to unleash the second-wave of feminist movement. The book mainly argues that women within the patriarchal society are looked upon as an “other” of the man. In other words, while men are regarded as the norm, women are regarded as some sort of a corrupted deviation making them the “second sex”. Mary Wollstonecraft has also argued the same in her late eighteenth century writings. What is unique however is the comprehensive way in which de Beauvoir elaborates this central feminist argument with reference to philosophy, history, science, literature and the day-to-day experiences of the lives of women.

De Beauvoir starts her thesis by looking at the various explanations which are usually provided to justify women’s position as the deviant other to the normal man. She first attacks the claim that women are “naturally” different from man. Thus, it is often argued that Nature made man and woman as distinct and separate entities and this justifies their different sexual as well as gender roles. De Beauvoir argues that there is nothing inherently natural in the sexual

and gender distinction. There are one-celled animals and hermaphrodite species within nature which survives and procreates without any need for this distinction. So, to label the othering of women as natural and based on their sex is unsustainable because if it was natural it would be a universally occurring phenomenon. She then attacks the discourse of Freudian psychoanalysis which too provides an apparently natural reason for women's inferiority. De Beauvoir challenges this Freudian lens of looking at women as damaged men and questioned the psychoanalytic theory, which defines identity almost entirely in terms of unconscious drives or impulses and largely neglects the role of individual choice and societal values and norms in shaping one's gender identity. Finally, she also attacks the Marxist, or rather more specifically Engelsian theory that women are treated as inferior because of the division of labour which identifies men as breadwinners. She argues that women's othering happened in the primitive human society because she was identified with the process of reproduction and procreation.

According to de Beauvoir, sexual reproduction, though important is looked upon as the repetition of the same which is ubiquitous in the whole of the animal world. For de Beauvoir, human beings as a race from the very beginning valued progress over repetition. In other words, they valued productive action which would help them surpass their own conditions of existence over reproduction which would merely help them sustain as a race through a repetition of the same. This resulted in the original devaluation of women who were caught up in the cycles of reproduction and child bearing in contrast to men who could afford to be more adventurous and became inventors to increase the tribe's resources to sustain life. She further argues that it is because man has the ability to open up the future that he establishes himself as the normative human being. The woman on the other hand, kept away from this adventurous life by her "absurd fertility", becomes the second sex. This subservient status, which is established in the primitive human tribe is then even further confirmed as the human society moves towards the concept of private property when women are reduced to the status of being owned by some male or the other.

De Beauvoir points out that the status of women as the other is consistently maintained within the society through constant mythologizing. This means that either in the form of religious discourse or in the form of literature we are constantly fed with images of women either as goddess or as dangerous sexual temptresses. In both the cases the images of women are constructed as beyond that of a normal human being and in both the cases the images are projections of men's own fears and desires. In other words, even when she is being hailed as a goddess she is being defined by men and their wishes and desires.

In *The Second Sex* she supplements these abstract theoretical arguments about the status of women as the other by providing a narration about the concrete life experiences of women within the patriarchal society and how they are affected by the consistent process of devaluation. This process starts from the very childhood when the members of the family in particular and the society in general try to groom a girl child as a woman and teach her to be "feminine". This process of becoming feminine involves training the girl in domestic chores which fixes for her a particular kind of role within the society. It also involves alienating the girls from their own growing bodies by associating the notion of shame with female sexual desire and with puberty. A dosage of literature like *Cinderella* or *Sleeping Beauty* in turn teaches the girl to be submissive in love and to believe that their redemption lies in the arrival of a Prince Charming. When the promised man however arrives to "redeem" the woman

through marriage it proves to be an ambiguous affair. It does give the woman financial stability but traps her in an unequal relation where she is expected to serve her husband and to connect to the wider world through him. De Beauvoir points out that this lack of personal freedom within marriage has dangerous consequences for the woman's identity as a mother. This is because her marital frustrations often severely impact her relationship with her children. Also her desire to gain agency usually manifests itself through an excessive attempt to control her children.

But then what does de Beauvoir suggest? How should a woman escape this trap of inferiority? De Beauvoir points out that the women during her time have far more rights and privileges than what they had earlier. But she argues that even all of it taken together cannot emancipate a woman if she lacks economic autonomy. So in other words, though women are seen gaining a lot of civil liberties in today's world, the key factor to watch out according to de Beauvoir is woman's participation in the work force. And there we see that in most countries the ratio of working men to working women is still abysmal. De Beauvoir's solution is that women should escape from the trap of their "absurd fertility" and move from merely performing a reproductive role within the society to performing more and more productive roles. Yet, de Beauvoir also acknowledges that this is a difficult move because it is regarded as undermining a woman's "femininity" which usually defines her within the patriarchal society. However, de Beauvoir stresses that this move must be accomplished so that the reign of freedom can triumph in the human society and men and women can meet each other not as battling forces but as peers who come together to "unequivocally affirm their brotherhood".

Having surveyed what the feminist existentialism is, it will definitely be meaningful to probe into Githa Hariharan's *The Thousand Faces of Night* and to apply this theory in it. The trios – Sita, Mayamma and Devi – in the novel suffer in their families due to male-domination. While a man uses his woman as a tool to fulfill his wishes and desires, she expects his love and care along with his bodily comfort. Further he sees her only as a daughter, wife, mother, grandmother and mother-in-law who are under the custody of men in all stages and not as a human who is to live an emancipated life in her society. Many a man marries a woman in order to do all the households. The greatest myths and epics like *The Ramayana* and *The Mahabharata* are meant for him only to teach a woman how to live in her family by performing multiple roles and not to mould him how to be kind-hearted and genuine to his better-half. Further she is viewed as reproductive machine not as a productive human. Psychologically, she longs for true love and compassion which will make her feel secured. Sita and Mayamma who are traditional women suffer a lot to lead their lives in the male-dominated society especially in the family whereas Devi who is modern due to foreign return aspires for greater fulfilment. She is here viewed as a feminist existentialist who wants to find a new identity or meaning. Does she misuse her liberty or want a man with a mixture of body and mind. Does she aspire to find new meaning for her 'existence'? Does she not want to walk on the road? Does she have conflict between illusion and reality? Why are men like Devi's father-in-law fond of teaching women to have role models from mythical characters like Gandhari or Sita? This paper thus attempts to answer the questions through the study of Feminist Existentialism which is applied to Githa Hariharan's novel.

Githa Hariharan's *The Thousand Faces of Night* portrays women as vulnerable individuals craving for love and understanding, while all the time being victims of their own gender. It is the struggle of Devi, a young woman, to cope and survive in the prison-house of an arranged marriage in the constricting environment of which makes her feel trapped. Githa Hariharan highlights her experience by interspersing it with those of other women who are entrapped in such male power structures. Self-realization and self-knowledge help these women either attain liberation or reconciliation. Devi's own story is complimented by the stories of four other important women: her grandmother, her mother, her mother-in-law and her servant. All these women are either victimized or can survive amidst their sufferings. Their lives have been scarred by suffering, sacrifice, injustice, and disappointment and yet they are undefeated, unbroken and strong.

The novel successfully juxtaposes and intertwines the lives of a foreign returned young girl, Devi, her artistically inclined mother, Sita and an old care-taker Mayamma. Devi goes to the U.S. on a scholarship to do a Master Degree. There her black American friend Dan proposes to her but she refuses his offer of marriage due to her ambivalence to American culture. She is also aware that her enjoyment with Dan is necessarily dependent due to her inability. She does not want to be committed to and with him through marriage customs and she puts as her guilt. It is hypocritical to see that she is highly insensitive to such an extent that she treats him as a mere object. On the other hand, the tug of the mother country and of her widowed mother drags her back into the stifling and stultifying world of the upper-class Tamil Brahmin Community in Madras. Unable to adjust with ambivalent American experience she returns to live with her mother.

When Devi returns to Madras from America to live with her widowed mother, she confronts initially some difficulties in making adjustments with day-to-day realities. Though she has come from a brave new world, she realizes that it is difficult to change the old order with her radical ideas and her dream like visit to America ends as soon as she is in India. She and her mother are pulled together like a one celled unit.

Devi is married to Mahesh, a Regional Manager in a multinational company. She tries to fit herself in the role of a wife and daughter-in-law just as her mother did years ago. She expects that her husband would support and understand her on emotional grounds but her expectations are never realized. But very soon she realizes that there were no heroines in his life other than wives and mothers. It makes her compare and contrast Dan as an un-Indian and Mahesh, an Indian who have no difference.

Her life in fact is ripe for disillusionment when she walks into an arranged marriage, at once alien and familiar. She has all along thrived on illusions of womanhood. Also Devi's study and stay abroad, make her, more or less, unsuited to the life that she leads in India. Devi fails to adjust herself thoroughly to a traditional life as she has been influenced by the modernistic ideas of the west. Within the social structure of the male-oriented society, Devi cannot define her identity, as a wife under an arranged marriage, or even as a rebellious lover.

Devi's husband, Mahesh, goes in long-tours for weeks together on business. More than his absence, it is his coldness that leaves Devi utterly dejected. Mahesh has everything – a young lady can dream of an executive job, a palatial house in Bangalore and enormous riches. She is provided with everything but she finds that something is lacking in her life. His cold and indifferent attitude irks her. Devi feels cheated and slighted. Devoid of the much needed

emotional sustenance which, earlier, she used to draw from her mother, she feels that marriage is a torture and it hangs like a knife above her neck. According to Mahesh, marriage is a necessity, a social obligation that has to be fulfilled and it is the wife's duty to keep her husband happy by fulfilling his desires of the flesh. Devi, even questions him the reason for marrying her. His heartless reply is that his marriage is to full his desires and to do all the households. He adds that he is not obsessed with love. She is speechless as she feels that her husband is supreme.

Mayamma, the old care-taker-cum-cook at Mahesh's house, is the greatest sufferer of all women. She has lived all her life trying to satisfy others. Having married at twelve to a useless gambler who came to have sensual pleasure with her every night, she knows no happiness in marriage. Being illiterate and unaware, she has suffered a lot at the hands of a domineering mother-in-law and an animal like husband and son. She feels that success in life for a woman depends on her ability to endure and go on surviving in this male-dominated society. Thus Mayamma accepts her fate, never questions and bears the brunt of cruelty that society had ordained for a woman – as a daughter, a wife, a daughter-in-law, a deserted woman and a mother. She has never made a choice to live a predetermined life. It is also applicable to say that she does not have any choice to choose in her enslaved married life. Mayamma is a typical Indian woman who wants to lead her life without any protest as her fate takes her their fate. The women like Mayamma are meek, submissive, bound to the traditions of family and the institution of marriage. They bear the brunt of cruelty that society had ordained for them. Still they should be strong and decisive in her life to bring up their children.

Devi sees the parallel between the lives of Gandhari and that of Sita and her mother also acknowledges this fact. However, Sita dismisses these stories as they offer no tip to her to deal with reality. The photo of Sita holding the Veena prompts the significant narration of Gandhari's story. Her blindfolding is an act of protest. In the same way, Sita's decision to discard the Veena is an act of both vengeance and denial. It is, no doubt, due to loss of her autonomy. But paradoxically it is also usurping power. She is able to subvert the role assigned to her and emerges as the head of the family. She is no longer an oppressed wife and daughter-in-law as she inflicts lack of control on her husband and powerlessness on her daughter.

Sita is aware that her marriage is devoid of passionate love. Still she is prepared to do anything to protect her marriage. Very deftly and without creating any scene, she nips off her husband's advances towards young Annapurna, her orphaned distant cousin, who comes to stay with them. Thus her calculative moves take her steadily to success. She thinks of the life of an ideal woman as soiled and undesirable but ironically, she succeeds in being an ideal wife with a dogged determination and relentless self-discipline.

Sita appears to be stronger than Devi and Mayamma. She does not waste her time on reminiscences of the past. She knows what she wants and works for that with single mindedness. But Devi knows that even women like Sita who achieve their goal of wifhood and motherhood with a single-minded devotion to it, have to have their share of painful sacrifices. Sita has to give up her first love, Veena, and dreams of genius and fame, and cut herself off from the link with the past in order to be a perfect house keeper, a blameless wife.

She too is reborn through her daughter's adventures in life and she retrieves her lost self by returning to her music, to her Veena.

When Devi runs away with Gopal thinking that her life now will be better than that with Mahesh, Sita is shocked. She thinks that her respectability, her very name, has gone to dogs. She spends her rage, her acrid bitterness on the over-pruned plants, the cook and the chauffeur. Yet she knows that Devi would eventually come back to her because disillusionment with her lover was bound to come in very soon. Renewal of her long lost relationship with her discarded Veena is a significant step towards Sita's inner healing. It would liberate her from merely playing assigned roles. The inviting call of Veena that Devi hears on return, suggests renewal of a new, positive relationship with the self and the daughter, and the renewal of life itself.

Through this detailed summary, one can understand that Devi is a feminist existentialist who craves for disillusioned life. In other words, her aspiration for extra-marital affair results only in losing her Indian cultured vision of chastity which is essential for a woman. It does not mean that underestimating a woman. When a man is irresponsible in a family, it is the responsibility of his wife to make him realise what a family is. Marriage is a blend of love, care and affection and responsibility which is not found in all men in the novel. This expectation drives Devi to go with Gopal. But post-enlightenment West does not help her to use intellectual power in right way but in other way. If the tug of the Indianness has dragged her to India then she should not have cut off from the tradition. If at all she wants to live independently she should have followed the path of her mother and Mayamma who have successfully survived in the family amidst all sufferings. In other words, she should have walked on the real road instead of floating or flying over the illusionary one.

Still, Simone de Beauvoir's theory proves that women, like Devi, crave for love and understanding and want to live the lives of autonomy. Her modernity or western thought gives only courage to seek Gopal but fails to transform her husband from a traditional to the modern. On the other hand, it is Mahesh's or Gopal's male-chauvinism makes him react in a traditional way of life by subjugating Devi or making Devi as a puppet. Thus the paper answers the interrogations: (i) even though Devi does not misuse her liberty but uses to find a man with a mixture of body and mind. But her attempt at gambling her life ends with failure. (ii) she aspires to find new meaning for her 'existence' by learning that she has to be real rather than living in the illusionary or dream world in the name of modernity. (iii) She learns to walk on the real road by following her mother's real life. (iv) she has conflict between illusion and reality due to the controversial culture of East and West and (v) the men like Devi's father-in-law are fond of teaching women to have role models of mythical women characters in order to prove the infidelities of men for he must have taught his son to pick up role models from mythical male characters which would have spared Devi like women going away from family.

BIBLIOGRAPHY

Primary Source:

1. Hariharan, Githa. *The Thousand Faces of Night*, New Delhi: Penguin Books India, 1992. Print.

Secondary Sources:

1. Bharuch, Rustam. *Rehearsals of Revolution: The Political Theatre of Bengal*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1993.
2. Breisach, Ernst. *Introduction of Modern Existentialism*, New York: Grove Press, 1962.
3. Jayanthi, S. "Self-Actualization In Modern Women In Githa Hariharan's *The Thousand Faces Of Night*". *International Journal of English and Literature*. Vol.7, No.1, Feb 2017.
4. Lal, Ananda. *Oxford Companion to Indian Theatre*. New Delhi: Oxford University Press, 2009.
5. Shenbahapriya, K and B. Anitha. "Quest for identity in Githa Hariharan's *The Thousand Faces of Night*". *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*. Vol.4, No.3, March 2017.
6. Palani, N. "Female Consciousness In Githa Hariharan's *The Thousand Faces of Night*". *International Educational Applied Scientific Research Journal*. Vol.2, No.12, Dec 2017.
7. Mhetre, Jayawant Ambadas. "Existential Choices in Hariharan's *The Thousand Faces Of Night*". *Pune Research: International Journal of English*. Vol.3, No.2, Mar-Apr 2017.

11.

**A COMPARATIVE STUDY OF LITERARY ETHOS IN SAINT
TUKARAMA AND WILLIAM SHAKESPEARE'S TIME**

Bharat R. Gugane
bharatgugane@gmail.com

***Abstract:** Both artists were the big names in the literary fields of two distinct cultures. Each belonged to the different country and region. It is believed that Shakespeare was an outcome of Elizabethan renaissance and due to the contribution of the university wits. On the contrary Saint Tukarama was the result of social unrest and as the reaction to the atrocities imposed by upper cast upon the lower ones. It seems that two belonged to the different cultural and social ethos. It is interesting to compare and contrast the literary ethos of Saint Tukarama and that of Shakespeare's time.*

"Tukarama is to Marathi, what Shakespeare is to English." -Dilip Chitre

The word ethos is used in context of the code of good conduct for an individual or group. These codes are often related to the social and cultural implications of a period upon the person. Merriam Webster dictionary defines the word as, "the distinguishing character, sentiment, moral nature, or guiding beliefs of a person, group, or institution."¹ Here, connotation of the word can be taken as the distinguishing characters of the time and guiding beliefs of a person or institution. A following reference is found in the Glossary of Literary terms, "a person's overall disposition or character."²

Literary ethos is generally listed under the category of rhetoric device. Ethos is a way of appealing to an audience by showing one's credibility and ethical character. This is one of the three modes of persuasion in rhetoric, as distinguished by Aristotle, the other two being pathos and logos. In modern usage, ethos also refers to the specific guiding beliefs or ideals that can be found in an individual, a culture, community, or ideology. In this case, ethos is the spirit that motivates ideas and customs in one of these groups.

The time and conditions of Saint Tukarama were of the following nature. It was an age of great unrest and chaos. The foreign invaders succeeded to rule the land. The Muslim rulers had destroyed the culture of the land. Contemporary leadership in the political, religious and cultural field surrendered to the foreign reign. The Marathas had forgotten their duty to fight against enemies. The Brahmins were busy in scholastic and ritualistic procedures of religion. They were satisfied with only the illusory nature of religion. They had forgotten the Vedic religion. In such a confused condition, it would be a total disaster for Maharashtra, had Dnyaneshwara, Namdeva, Eknatha, and Tukarama not been there. The visionary people like these Saints have revived the ancient Vedic religion through their social, cultural and literary efforts.

¹Ethos." Merriam-Webster.com. Merriam-Webster, n.d. Web. 16 Jan. 2017.

² Abrams, M H, and Geoffrey G. Harpham. *A Glossary of Literary Terms*. Boston, Mass: Thomson Wadsworth, 1999. Print.

Saint Tukarama was the spokesman of the 17th century Maharashtra. His poetry was so popular that every Marathi speaker has been chanting his verses. The articulator of the downtrodden was speaking about the oppressed voices. His heart was with full of compassion to the destitute people. This can be seen in one of his Abhangs,

जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जे आपुले³

Saint Tukarama is considered as the first Marathi modern poet. His contribution is inestimable in the development of Marathi and Indian literature. He is known for his lucid and simple style of his Abhangs. His Abhangs mainly deal with contemporary evil tendencies in society. These tendencies had hindered the development of human being. He was the first who attacked caste system through his verse. He also highlighted the need of awareness among people about superstitions. He tried sincerely to awaken common people composing Abhangs and preaching them through discourses. He had also challenged the belief of having prerogative of 'right to knowledge' confined to single community. He hailed 'Right to knowledge is a right of every human being irrespective of his class, creed and caste. Apart from this he has shown unparalleled prudence through his poems which show his views on Life, Nature, Farmer, Religion, Science, Devotion, Superstitions, and Language and so on.

While Shakespeare was regarded as the foremost dramatist of his time, evidence indicates that both he and his contemporaries looked to poetry, not playwriting, for enduring fame. Shakespeare's sonnets were composed between 1593 and 1601, though not published until 1609. That edition, *The Sonnets of Shakespeare*, consists of 154 sonnets, all written in the form of three quatrains and a couplet that is now recognized as Shakespearean. The sonnets fall into two groups: sonnets 1-126, addressed to a beloved friend, a handsome and noble young man, and sonnets 127-152, to a malignant but fascinating "Dark Lady," who the poet loves in spite of himself. Nearly all of Shakespeare's sonnets examine the inevitable decay of time and the immortalization of beauty and love in poetry.

In his poems and plays, Shakespeare invented thousands of words, often combining or contorting Latin, French, and native roots. His impressive expansion of the English language, according to the *Oxford English Dictionary*, includes such words as: arch-villain, birthplace, bloodsucking, courtship, dewdrop, downstairs, fanged, heart sore, hunchbacked, leapfrog, misquote, pageantry, radiance, schoolboy, stillborn, watchdog, and zany.

Shakespeare wrote more than thirty plays. These are usually divided into four categories: histories, comedies, tragedies, and romances. His earliest plays were primarily comedies and histories such as *Henry VI* and *The Comedy of Errors*, but in 1596, Shakespeare wrote *Romeo and Juliet*, his second tragedy, and over the next dozen years he would return to the form, writing the plays for which he is now best known: *Julius Caesar*, *Hamlet*, *Othello*, *King Lear*, *Macbeth*, and *Antony and Cleopatra*. In his final years, Shakespeare turned to the romantic with *Cymbeline*, *A Winter's Tale*, and *The Tempest*.

We can bring out some similarities between Saint Tukarama and William Shakespeare. Saint Tukarama had composed only poems whereas Shakespeare had composed poetic dramas. Both share an equal fortune to be recited their quotations as an adages in their respective languages. See the following example where both are of the same opinion about the uselessness of the name. Shakespeare in his play 'Romeo Juliet' has put the following statement in the mouth of Juliet, "What is in a name? That which we call a rose, by any other name, would

³ Taukaram Gatha

smell as sweet!"⁴ Alike this statement we found the same essence in one of the Saint Tukarama's Abhanga where he says that, "तुका म्हणे राजहंस ढोरा नावे , काय तया घ्यावे अलंकाराचे"⁵ Tukarama reiterates the same thing as said by Shakespeare.

Another example of similarity can be found in the following case. In Merchant of Venice Shakespeare says, "That all that glitters is not gold."⁶ We found the same sense in the following Abhanga of Saint Tukarama,

"तांबियाचे नाणे न चले खऱ्या मोले , जरी हिंडवले देशोदेशी ॥".⁷

"सोने दावी वरी तांबे तया पोटी , खरियाचे साठी विकू पाहे ॥

पारखी तो जाणे तयाचे जीवीचे , निवड दोहींचे वेगळाले ॥

क्षीरा नीरा कैसे होय एकपण , स्वादी तोचि भिन्न भिन्न काढी ॥

तुका म्हणे थिता आपणची खोटा , अपमान मोठा पावईल ॥".⁸

The importance of patience is described by both the men in their works. Shakespeare in his drama Othello says that, "How poor are they that have no patience."

In all these three Abhanga we can see Saint Tukarama's attitude towards patience. Saint Tukarama had sound understanding of each and every aspect of life. His learning directly came from life and his struggle. The same experience of struggle and patience is reflected in his poems.

In his play As you like It Shakespeare highlights the uses of adversity in the following lines, "Sweet are the uses of adversity" The resemblance of the expression of Shakespeare can be found in the following Abhanga of Saint Tukarama ,

"भोगावी विपत्ती गर्भवास"⁹

Another example of similarity can be seen in Shakespeare's play 'All is well that Ends Well' and one of Saint Tukarama's Abhanga. Helena speaks the following lines in Shakespeare's drama, "All is well that ends well still, the fine is the crown: whatever the course the end is renown" The similarity of expression is found in Saint Tukarama's following Abhanga, " याजसाटी केला होता अट्टाहास , शेवटचा दिस गोड व्हावा ॥".¹⁰

Both were speaking about the end. The end of a task or assignment must be sweet. Tukarama here seems more serious about the ultimate end i. e. death. This end should be sweet according to Saint Tukarama.

Famous Marathi author had imagined a visit of these two great humanitarian artists in his poem. The poem is an example of the differences and the similarities between these two epochs making poets. The poet has visualized that Shakespeare came to meet Saint Tukarama. They had a chat on their predicaments and actions. There meet is very touching that each one praises about the other. Saint Tukarama praises Shakespeare on his great works and his depiction of

⁴ Romeo Juliet

⁵ Tukaram Gatha

⁶ Merchant of Venice Act 2 Scene 2nd

⁷ Tukaram Gatha

⁸ Tukaram Gatha

⁹ Tukaram Gatha

¹⁰ Tukaram Gatha

entire human life whereas Shakespeare says that I did nothing but you have created the entire universe on one single brick. The difference is highlighted by the poet into the following line, Tuka said, "O my boy, it's good, you left that out; that has cracked, my family life.

The struggle in life of Saint Tukarama compelled him to be a poet. The poet has touched the troubles and adversities faced by Saint Tukarama. The predicaments and destiny made him to be critical against what was happening around him. The poetry of Saint Tukarama is a result of his experiences. On the contrary Shakespeare's works are mainly come out as a literary creation. The age of Shakespeare was an age of drama. Several artists were trying their hands to a playwright or actor etc. These artists had chosen to be so as a profession. Shakespeare was among these artists who were making livelihood out of writing. Thus, the writing of Saint Tukarama is out of his struggle and the writing of Shakespeare seems out of his profession.

It is evident to quote a poem in which the distinction between these two can be noted to end this paper.

To See Tukarama, Shakespeare Came Over

"To See Tukarama, Shakespeare Came Over;
the meeting took place, in the shop

Both met each other, in a deep embrace,
passing everything, from bosom to bosom.

Tuka said, "O Willi, your work is great;
the whole of earthly life, you have depicted."

Shakespeare said, "No, that is left out;
that which you saw, on the brick!"

Tuka said, "O my boy, it's good, you left that out;
that has cracked, my family life.

Vitthal is subtle; his ways are inscrutable;
my slate remains blank, in spite of writing!"

Shakespeare said, "Why!, Because of your words,
that 'Inexpressible' itself, played in the soil"

Tuka said, "My friend, in vain is all word-play.
Everyone has to go, his separate way.

On different ways, there are different thorns;
but along with the thorns, one meets Him again.

...Now, listen, listen, there tolls the temple bell;
the shrew at home : is waiting..."

Both went their ways, in different directions;
The sky couldn't check, its wonder!"¹¹

□□□

¹¹ www.tukaram.com

12.

EXAMINATION ANXIETY AND ACADEMIC PERFORMANCE OF COLLEGE STUDENTS

Dr. Ganesh P. Vaykos

Assistant Professor, Department of Psychology,
B. Raghunath College, Parbhani.

Abstract: The main aim of this research paper was to examine the relationship between examination anxiety and the academic performance of college students. A sample of 90 students was randomly selected from the Junior colleges of Parbhani city of Maharashtra. Out of 90 students, 50 were male and 40 were female students. Data was collected by using Students' Examination Anxiety Test (SEAT) developed by Dr. Madhu Agrawal and Miss. Varsha Kaushal. The academic performance of students was measured by the scores they achieved in regular examinations. Pearson product moment correlation was used for data analysis. Results of the study showed that a negative relationship exists between examination anxiety and the academic performance of the students. So, it is concluded that examination anxiety is one of the factors which are responsible for students' academic performance. A moderate level of examination anxiety is necessary for better performance.

Keywords: Examination Anxiety, Academic Performance

Introduction

Examination anxiety refers to the distress one experiences when being evaluated or when thinking about evaluation which typically leads to reduced performance. The difference between generalized anxiety disorders and examination anxiety was explained by Cassady. He clarified that general anxiety disorders are characterized by trait anxiety that results in students experiencing higher levels of stress across a wide range of situations. In contrast, students that are prone to examination anxiety have a state of anxiety that results in higher levels of nervousness that are specific to examinations. The symptoms of examination anxiety range from moderate to severe anxiety. Students who exhibit moderate symptoms are able to perform relatively well on examinations. On the other hand, students with severe anxiety experience panic. The common physical symptoms include: headache, upset stomach, feeling of fear, and feeling of dread, shortness of breath, sweating, pacing or fidgeting, crying, racing thoughts and blanking out. Lyness (2012) also explained that during the state of excitement or stress, the body releases adrenaline. Adrenaline is known to cause physical symptoms that accompany examination anxiety such as increased heart beat-rate, sweating and rapid-breathing. In many cases, adrenaline is good; it is helpful when dealing with stressful situations, ensuring alertness and preparation. But to some students, the symptoms are difficult or impossible to handle, making them impossible to focus on examinations.

According to S. Lali (1997) examination anxiety is a factor that is more harmful than general anxiety. Hence it is ideal that when classroom tests are conducted there must be a clear attempt to minimize this form of anxiety. Zollar and Ben-chain stated that "the age we live in

is a test consciousness age in which many people's lives are not only greatly affected but also determined by their test performance.”

Academic potential is affected by examination anxiety or stress. Previous researchers found that for students, an examination is a source of increased anxiety and a situation of uncertainty or unfairness in letting them demonstrate their true achievements (Zollar & Benchain, 1990). Such increased examination anxiety or stress among students limits their academic performance during the test situation. Higher examination anxiety directly decreases the students' achievement (Hill & Wigfield, 1984). For the low academic performance of the students, high test anxiety is considered as one of main factors at university level (Gaudry and Spielberger 1971).

The study conducted by Khalid and Hasan (2009) investigated the relationship between test anxiety and academic achievement and showed that students with academic achievement have low test anxiety scores and vice versa. Chapell, et. al. (2005) conducted a research study to investigate the relationship between test anxiety and academic performance. A large sample of graduate and undergraduate students was collected by them and found a significant and negative relationship between test anxiety and academic achievement. Hancock (2001) also found that students who have high levels of anxiety performed poorly and found less motivation to learn. It means that test anxious students are exposed to a highly evaluative assessment environment in their educational institution, they perform poorly. Albero, et. al. (1997), also concluded that students having high test anxiety had significantly lower scores.

Alam, M. M. (2001) in his study showed a significant positive relation between achievement motivation and academic achievement and a negative relationship between anxiety and academic achievement.

Statement of the Problem

To study the relationship between examination anxiety and academic performance of college students.

Objective

Determine the relationship between examination anxiety and academic performance of college students.

Hypothesis

There is a negative relationship between examination anxiety and academic performance of college students.

Operational Definition of the Terms

College students: Students of Junior colleges who appeared for HSC examination.

Examination Anxiety: Scores of students on Students Examination Anxiety Test.

Academic Performance: HSC Percentage of students

Research Methodology

Sample

A sample of 90 students was randomly selected from the Junior colleges of Parbhani city of Maharashtra. Out of 90 students, 50 were male and 40 were female students. The age range of the subject was 16 to 18 years.

Tools

Students' Examination Anxiety Test (SEAT) developed by Dr. Madhu Agrawal and Miss. Varsha Kaushal was used to measure a student's examination anxiety level. The SEAT consisted of a total of 38 items with two alternatives 'Yes' and 'No'. Test retest reliability of this test was found to be 0.92 and the internal consistency reliability was found to be 0.87.

The correlation between the scores of SEAT and SCAT was found 0.57 and correlation between SEAT scores and rating by friends on a five point rating scale was found to be 0.89. HSC percentage of students was considered as the academic performance of the students.

Procedure of data collection

The data was collected by administering an examination anxiety test on the college students eight days before their HSC examination. To minimize errors related to measurement standardization of procedure was ensured by giving uniform instructions to students. The consent of the participants was taken and the privacy of information collected and other ethical sureties were provided to the participants.

Statistical Analysis

For the analysis of collected data Pearson's product-moment correlation technique was used.

Results

Hypothesis : There is a negative relationship between examination anxiety and academic performance of College Students.

Table No. 1 Relationship between students' examination anxiety and scores of academic performances.

Aspect	N	Pearson r
Examination Anxiety Scores and Academic Scores	90	-0.71

It is clear from the above table that a negative relationship exists between the examination anxiety and academic performance of the college students. So in this study stated hypothesis there is a negative relationship between examination anxiety and academic performance of college students is accepted.

Conclusions

In the present study a negative relationship was found between examination anxiety and academic performance of College Students.

References

- Alam, M.M. (2001).** Academic achievement in relation to socio-economic status, anxiety level and achievement motivation : A comparative study of muslim and non-muslim school children of Uttar Pradesh. *Doctoral Dissertation*, Aligarh Muslim University.
- Albero, P; Brown, A; Eliason, S; & Wind, J. (1997).** Improving Reading through the use of Multiple Intelligences. *Master's Action Research*. Project, Saint Xavier University & IRI Skylight. U. S.
- Cassady JC (2010).** Test anxiety: Contemporary theories and implications for learning. In Cassady J C (Ed.), *Anxiety in schools: The causes, consequences, and solutions for academic anxieties* (pp. 7-26). New York, NY: Peter Lang.
- Chapell, M.S., Blanding, Z.B., Takahashi, M., Silverstein, M.E., Newman, B., Gubi, A., & Mccann, N. (2005).** Test anxiety and academic performance in undergraduate and graduate students. *Journal of Educational Psychology*, 97 (2), 268-274.
- Gaudry, E., & Spielberger, C. D. (1971).** *Anxiety and educational achievement*. New York: Wiley.
- Hancock, D. R. (2001).** Effect of test anxiety and evaluative threats on students' achievement and motivation. *The Journal of Educational Research*, 94 (5), 284-290.
- Hill, K.T., & Wigfield, A. (1984).** Test anxiety: A major educational problem and what can be done about it. *Elementary School Journal*, 85, 105-126.
- Khalid, R., & Hasan, S. S. (2009).** Test anxiety in high and low achievers. *Pakistan Journal of Psychological Research*, 24(3-4).
- Lali, S. (1997).** Influence of Anxiety on Science Achievement of Secondary School Pupils, *Asian Journal of Psychology and Education*, 30(7-8), 29-32.
- Lyness D (2012).** "Test Anxiety". The Nemours Foundation. Retrieved 4 April 2012.
- Zoller, U., & Ben-Chain, D. (1990).** Gender differences in examination type, test anxiety, and academic achievement in college science: a case study. *Science education*, 74(6), 597-608.

13.

**FERROMAGNETIC MATERIALS IN ADVANCED MEMORY DEVICES:
PRINCIPLES, APPLICATIONS, AND TECHNOLOGICAL PROSPECTS**

Dr. Upendra Singh

Department of Physics

Smt. Indira Gandhi Government P.G. College,

Lalganj, Mirzapur (U.P.) – 231211

Abstract

The continuous expansion of digital technologies has intensified the demand for memory systems that are not only fast and energy-efficient but also capable of retaining data without a constant power supply. Conventional memory technologies, including dynamic random-access memory (DRAM) and flash memory, have served this purpose for decades; however, their limitations in scalability, energy consumption, and volatility have become increasingly evident in modern computing environments.

In response to these challenges, ferromagnetic materials have emerged as a promising alternative due to their inherent ability to maintain stable magnetic states. These materials enable data storage through magnetic orientation rather than electrical charge, offering a pathway toward non-volatile and energy-efficient memory systems. The present study examines the fundamental aspects of ferromagnetism, such as magnetic domain behavior, exchange interactions, and hysteresis characteristics, and connects these principles to their practical use in memory technologies. Particular attention is given to spintronic devices, especially Magneto Resistive Random Access Memory (MRAM) and its advanced variant, Spin Transfer Torque MRAM (STT-MRAM). By utilizing electron spin along with charge, these technologies demonstrate improved switching speed, reduced energy requirements, and enhanced durability compared to conventional systems. The paper reviews commonly used ferromagnetic materials, including iron, cobalt, nickel, and their engineered alloys, along with recent progress in thin-film and nanoscale structures. While the advantages of these materials—such as non-volatility, high endurance, and rapid response—are significant, challenges related to thermal stability and fabrication complexity are also critically examined. The study ultimately highlights the growing relevance of ferromagnetic materials in shaping next-generation memory technologies and suggests that their integration with emerging computational frameworks could redefine the future of data storage.

Keywords: Ferromagnetic materials; Spintronics; Magneto resistive random-access memory (MRAM); Magnetic domains; non-volatile memory; Thin films; Data storage

1. Introduction

In the contemporary digital era, the exponential growth of data generation and processing has significantly increased the demand for efficient and reliable memory technologies. Traditional memory systems such as dynamic random-access memory (DRAM) and flash memory have played a crucial role in computing for decades; however, they are increasingly constrained by limitations related to volatility, energy consumption, and scalability. As modern applications such as artificial intelligence, cloud computing, and the Internet of Things (IoT) continue to expand, there is a pressing need for memory devices that can combine high speed, low power consumption, and non-volatile data storage.

Ferromagnetic materials have emerged as a promising solution to address these challenges due to their unique magnetic characteristics. These materials exhibit spontaneous magnetization, a phenomenon in which atomic magnetic moments align in a parallel configuration even in the absence of an external magnetic field. This property enables the storage of information in the form of stable magnetic states,

making ferromagnetic materials highly suitable for non-volatile memory applications (Chappert et al., 2007). Unlike conventional charge-based memory systems, magnetic memory devices utilize the orientation of magnetic domains to represent binary data, thereby offering improved durability and reduced energy requirements. The development of spintronics, or spin-based electronics, has further enhanced the potential of ferromagnetic materials in memory technologies. Spintronics exploits not only the charge of electrons but also their intrinsic spin, enabling new mechanisms for data storage and processing. This paradigm shift has led to the emergence of advanced memory devices such as Magneto resistive Random Access Memory (MRAM), which combines the speed of SRAM with the non-volatility of flash memory (Bhatti et al., 2017). In particular, innovations such as spin-transfer torque (STT) have enabled more efficient switching of magnetic states, reducing power consumption while maintaining high performance. A variety of ferromagnetic materials, including transition metals like iron, cobalt, and nickel, as well as engineered alloys and multilayer thin films, are widely used in memory device fabrication. These materials are selected based on their magnetic stability, coercivity, and compatibility with semiconductor technologies. Advances in nanotechnology have further enabled the precise control of magnetic properties at the nanoscale, thereby improving device efficiency and storage density (Kang et al., 2015).

Despite these advantages, several challenges remain in the practical implementation of ferromagnetic memory devices. Issues such as thermal fluctuations, material degradation, and fabrication complexity must be addressed to ensure long-term reliability and scalability. Additionally, integrating magnetic materials with existing CMOS technology presents both technical and economic challenges.

In light of these considerations, this paper aims to provide a comprehensive analysis of the role of ferromagnetic materials in modern memory devices. It explores the fundamental principles underlying ferromagnetism, examines their application in emerging memory technologies, and evaluates both the advantages and limitations associated with their use. By doing so, the study contributes to a deeper understanding of how ferromagnetic materials can shape the future of data storage and electronic systems.

1.1 Objectives of the Study

The present study is undertaken with the following objectives:

- To examine the fundamental principles of ferromagnetic materials
- To analyze their role in modern memory devices
- To evaluate the performance of spintronic technologies such as MRAM
- To identify the advantages and limitations of ferromagnetic memory systems
- To explore future directions in the development of advanced memory technologies

1.2. Research Approach

This study is based on a qualitative and analytical review of existing literature related to ferromagnetic materials and their application in memory devices. Relevant scholarly articles, foundational studies, and research reports were examined to understand key concepts such as ferromagnetism, spintronics, and magnetic memory technologies.

The approach focuses on synthesizing theoretical knowledge with technological developments to provide a comprehensive and structured understanding of the subject. Emphasis has been placed on interpreting material properties, device mechanisms, and performance characteristics without relying on experimental data, making the study conceptual and analytical in nature.

2. Theoretical Background of Ferromagnetism

2.1 Fundamental Concepts of Ferromagnetism

Ferromagnetism is a fundamental magnetic phenomenon in which certain materials exhibit a strong and permanent magnetic behavior due to the alignment of atomic magnetic moments. This alignment arises from the **exchange interaction**, a quantum mechanical effect that causes neighboring electron spins to orient parallel to each other. As a result, regions known as *magnetic domains* are formed, within which magnetic moments are uniformly aligned.

In an unmagnetized ferromagnetic material, these domains are randomly oriented, resulting in no net magnetization at the macroscopic level. However, when an external magnetic field is applied, the domains tend to align in the direction of the field, leading to a significant increase in overall magnetization. This property is particularly useful in memory devices, where binary data can be represented through different orientations of magnetization.

Another important concept is the **Curie temperature**, which is the temperature above which a ferromagnetic material loses its magnetic ordering and becomes paramagnetic. Maintaining operation below the Curie temperature is essential for the stability of memory devices.

2.2 Magnetic Properties of Ferromagnetic Materials

The performance of ferromagnetic materials in memory applications is determined by several key magnetic properties:

- **Saturation Magnetization (M_s):** The maximum magnetization a material can achieve under an external magnetic field. High saturation magnetization enables stronger signal detection in memory devices.
- **Coercivity (H_c):** The resistance of a material to changes in magnetization. Materials with appropriate coercivity ensure stable data storage without unintended switching.
- **Remanence (M_r):** The residual magnetization retained after the external magnetic field is removed. This property is critical for non-volatile memory applications, as it allows data to persist even in the absence of power.

These properties collectively determine the efficiency, reliability, and energy consumption of ferromagnetic memory devices (Žutić et al., 2004).

2.3 Hysteresis Behavior

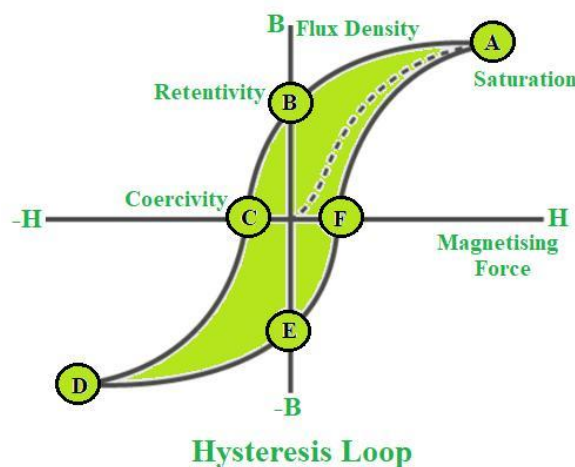

Figure 1: Adapted from standard representations of magnetic hysteresis loop (B–H curve) in ferromagnetic materials

The magnetic behavior of ferromagnetic materials is often represented using a **hysteresis loop**, which illustrates the relationship between the applied magnetic field (H) and the resulting magnetization (M). This loop is a key characteristic that distinguishes ferromagnetic materials from other types of magnetic materials.

As the external magnetic field is increased, the magnetization of the material rises until it reaches saturation. When the field is reduced to zero, the material retains a certain level of magnetization, known as remanence. To bring the magnetization back to zero, a reverse magnetic field must be applied, the magnitude of which is defined as the coercivity.

The hysteresis loop plays a vital role in memory devices, as it provides a mechanism for storing binary information. The two stable magnetization states (positive and negative) correspond to binary “1” and “0,” respectively. The ability of the material to retain these states without continuous power supply makes ferromagnetic materials ideal for non-volatile memory technologies such as MRAM (Chappert et al., 2007).

2.4 Exchange Interaction and Spin Alignment

At the microscopic level, ferromagnetism arises from interactions between electron spins. The exchange interaction, governed by quantum mechanics, lowers the energy of the system when spins are aligned parallel. This results in a collective magnetic ordering that extends over a large number of atoms.

This spin alignment is the basis of **spintronic devices**, where the spin state of electrons is manipulated to store and process information. Unlike conventional electronics, which rely solely on electron charge, spintronics offers enhanced functionality and efficiency, making it a cornerstone of modern magnetic memory technologies (Jungwirth et al., 2014).

3. Types of Ferromagnetic Materials Used in Memory Devices

3.1 Metallic Ferromagnetic Materials

Metallic ferromagnets such as iron (Fe), cobalt (Co), and nickel (Ni) serve as the fundamental materials in magnetic memory technologies. Their intrinsic magnetic properties determine the efficiency of data storage and switching mechanisms.

Table 3.1: Magnetic Properties of Metallic Ferromagnets

Material	Saturation Magnetization (Ms) (emu/cm ³)	Coercivity (Hc) (Oe)	Curie Temperature (°C)
Iron (Fe)	~1700	Low	770
Cobalt (Co)	~1400	Moderate–High	1120
Nickel (Ni)	~500	Low–Moderate	358

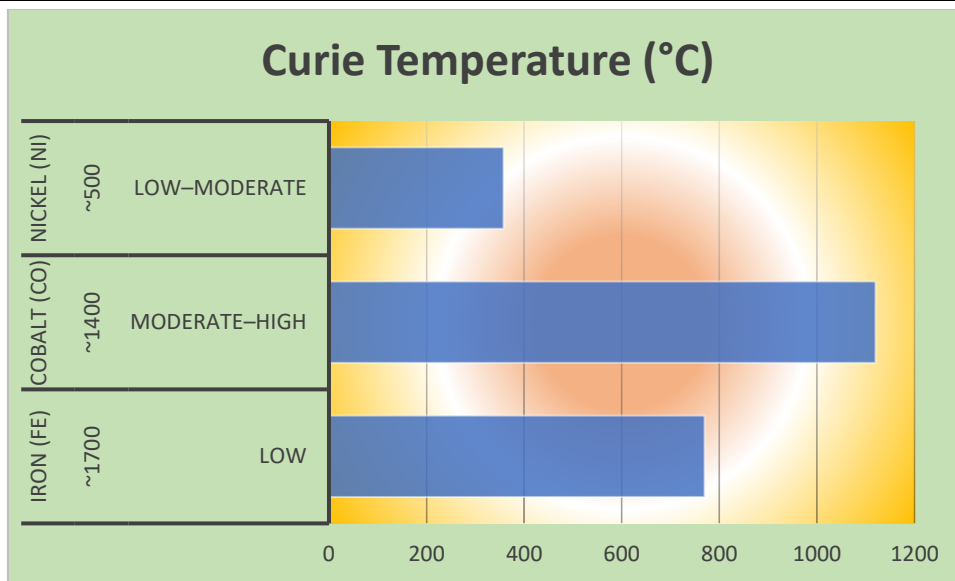

Figure 2: Magnetic Properties of Metallic Ferromagnets

The data presented in Table 3.1 and shown in graphical representation clearly indicate that iron exhibits the highest saturation magnetization among the three materials, making it highly suitable for applications requiring strong magnetic signals. However, cobalt demonstrates superior thermal stability due to its significantly higher Curie temperature, which is advantageous in high-temperature operating environments. Nickel, although possessing lower magnetization, offers better controllability in certain device configurations due to its moderate coercivity.

From a device perspective, materials with higher saturation magnetization contribute to improved read signal strength, whereas appropriate coercivity ensures stable data retention without unintended switching. These findings align with the broader understanding of spin-dependent transport phenomena in ferromagnetic systems (Žutić et al., 2004), where material selection directly impacts device reliability and efficiency.

3.2 Ferromagnetic Alloys and Compounds

Alloys and engineered compounds are extensively used to overcome the limitations of pure metals by tailoring magnetic and electrical properties.

Table 3.2: Properties of Ferromagnetic Alloys

Material	Composition	Coercivity	Key Advantage	Application
Permalloy	Ni-Fe	Very Low	High permeability	Fast switching devices
Heusler Alloys	X ₂ YZ	Moderate	High spin polarization	Spintronic devices
Ferrites	Iron oxides	High	High resistivity	Low energy loss systems

Table 3.2 demonstrates that Permalloy exhibits extremely low coercivity, which facilitates rapid switching between magnetic states. This property is particularly beneficial in memory devices where speed is a critical factor. Heusler alloys, on the other hand, are characterized by high spin polarization, making them ideal for spintronic applications where electron spin plays a central role in data storage and transfer.

Ferrites, despite having higher coercivity, offer the advantage of high electrical resistivity, which reduces eddy current losses. This makes them suitable for applications requiring energy efficiency rather

than high-speed switching. The ability to engineer such materials highlights the importance of material design in optimizing device performance (Kang et al., 2015).

3.3 Thin Films and Nanostructured Materials

Advancements in nanotechnology have enabled the development of thin-film and nanostructured ferromagnetic materials, which are essential for high-density memory applications.

Table 3.3: Characteristics of Thin Film and Nanostructured Materials

Structure Type	Thickness (nm)	Switching Speed	Power Consumption	Application
Thin Films	1–100	High	Moderate	MRAM
Magnetic Tunnel Junctions	1–10	Very High	Low	STT-MRAM
Nanowires	<100	Extremely High	Very Low	Racetrack Memory

The data in Table 3.3 reveal that reducing material dimensions to the nanoscale significantly enhances switching speed while lowering power consumption. Magnetic tunnel junctions (MTJs), which operate on quantum tunneling principles, demonstrate very high efficiency and are widely used in advanced MRAM technologies. Nanowires further improve performance by enabling domain wall motion, which allows for ultra-fast data manipulation.

These findings are consistent with recent developments in spintronic memory devices, where nanoscale engineering plays a crucial role in achieving higher storage density and energy efficiency (Bhatti et al., 2017). The transition from bulk materials to nanostructures represents a key advancement in memory device technology.

3.4 Comparative Performance Analysis

To evaluate the suitability of different material categories, a comparative analysis is presented below.

Table 3.4: Comparative Performance Metrics

Material Type	Switching Speed	Energy Efficiency	Thermal Stability	Scalability
Pure Metals	Moderate	Moderate	High	Limited
Alloys	High	High	High	Good
Nanostructures	Very High	Very High	Moderate	Excellent

Table 3.4 provides a comparative overview of material performance across key parameters. Nanostructured materials clearly outperform others in terms of switching speed and energy efficiency, making them the most promising candidates for next-generation memory devices. However, their moderate thermal stability indicates a need for further research to enhance reliability.

Alloys offer a balanced combination of high performance and stability, making them suitable for current commercial applications. Pure metals, while foundational, are gradually being replaced or supplemented by engineered materials due to their limitations in scalability.

This comparative analysis highlights a clear trend in memory technology development: a shift from bulk materials toward engineered nanostructures that provide superior performance characteristics.

4. Working Principle of Magnetic Memory Devices (MRAM & Spintronics)

4.1 Magnetic Data Storage Mechanism

Magnetic memory devices operate by utilizing the orientation of magnetization in ferromagnetic materials to store information. Each memory cell represents binary data through two stable magnetic configurations: parallel and antiparallel alignment of magnetic layers.

When the magnetic layers are aligned in the same direction, the electrical resistance of the device is low, whereas opposite alignment results in higher resistance. This difference in resistance is used to distinguish between binary states.

Table 4.1: Binary Representation in Magnetic Memory

Magnetization Alignment	Resistance Level	Binary State
Parallel	Low	1
Antiparallel	High	0

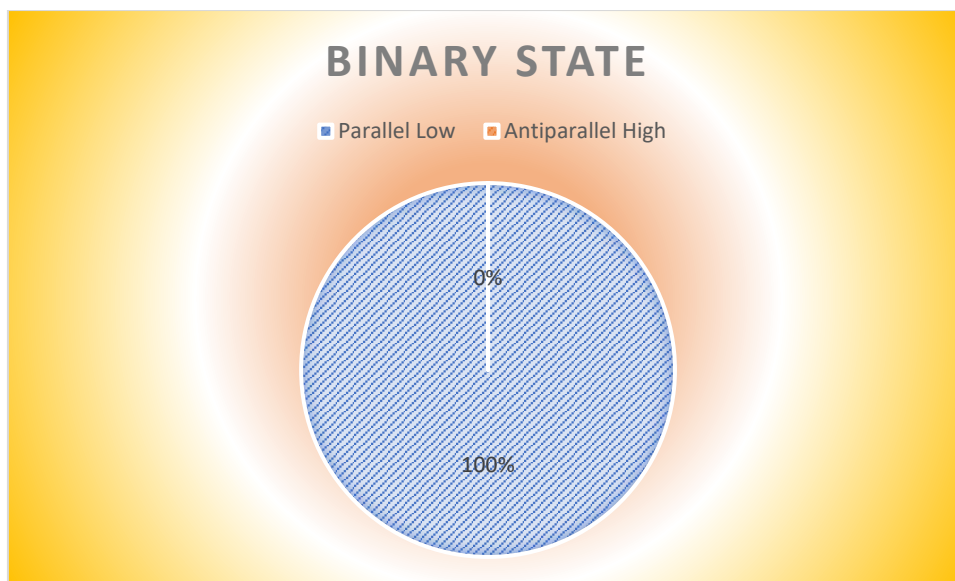

Figure 3: Binary Representation in Magnetic Memory

The relationship between magnetization alignment and resistance forms the fundamental operating principle of magnetic memory devices. This phenomenon, known as magnetoresistance, enables reliable data storage without the need for continuous power supply. As a result, magnetic memory systems exhibit non-volatile behavior, making them highly suitable for modern computing applications (Chappert et al., 2007).

4.2 Spintronics and Electron Spin

Spintronics extends conventional electronics by utilizing the intrinsic spin of electrons in addition to their charge. This approach allows more efficient manipulation of magnetic states, leading to improved device performance.

Unlike traditional charge-based systems, spintronic devices achieve faster switching speeds and lower power consumption. The incorporation of spin-dependent transport mechanisms has significantly enhanced the efficiency of memory technologies such as MRAM (Bhatti et al., 2017).

4.3 Structure and Working of MRAM

Magneto resistive Random Access Memory (MRAM) is based on a structure known as a **Magnetic Tunnel Junction (MTJ)**. It consists of two ferromagnetic layers separated by a thin insulating barrier.

One of the layers, called the **fixed layer**, maintains a constant magnetization direction, while the **free layer** can change its orientation under the influence of an external stimulus. The relative alignment of these layers determines the resistance state of the device.

Electron transport occurs through quantum tunnelling across the insulating barrier. When the magnetizations are aligned, tunnelling is more efficient, resulting in lower resistance. In contrast, misalignment increases resistance, allowing the system to store binary information.

4.4 Spin Transfer Torque (STT) Mechanism

A major advancement in MRAM technology is the introduction of **Spin Transfer Torque (STT)**, which enables magnetization switching using spin-polarized current rather than external magnetic fields.

In this mechanism, electrons with aligned spin transfer angular momentum to the free layer, causing its magnetization to switch direction. This method significantly reduces energy consumption and improves scalability.

Table 4.2: Conventional MRAM vs STT-MRAM

Feature	Conventional MRAM	STT-MRAM
Switching Method	Magnetic field	Spin-polarized current
Power Consumption	High	Low
Scalability	Limited	High
Switching Speed	Moderate	High

The transition from field-driven switching to spin-transfer torque represents a critical improvement in memory technology. STT-MRAM reduces power requirements while enabling faster and more reliable switching. This makes it highly suitable for high-density and energy-efficient memory applications (Bhatti et al., 2017).

4.5 Performance Perspective

Magnetic memory devices, particularly MRAM, demonstrate superior performance compared to traditional memory technologies. They combine high speed, low power consumption, and non-volatility, making them strong candidates for next-generation memory systems. However, challenges such as fabrication complexity and cost remain significant barriers to widespread adoption.

5. Fabrication Techniques of Ferromagnetic Memory Devices

5.1 Overview of Fabrication Requirements

The fabrication of ferromagnetic memory devices requires precise control over material thickness, composition, and interface quality. Since device performance is highly dependent on nanoscale

magnetic properties, fabrication techniques must ensure uniformity, reproducibility, and compatibility with semiconductor processes.

Modern memory devices such as MRAM are based on **thin-film multilayer structures**, where even slight variations in thickness or interface quality can significantly influence performance. Therefore, selecting appropriate fabrication techniques is essential for achieving reliable and efficient operation.

5.2 Thin Film Deposition Techniques

Thin film deposition is a critical step in the fabrication of ferromagnetic memory devices. Among the various methods, sputtering, chemical vapor deposition (CVD), and molecular beam epitaxy (MBE) are widely used.

Table 5.1: Thin Film Deposition Techniques

Technique	Thickness Control	Uniformity	Cost	Application
Sputtering	High	Excellent	Moderate	MRAM fabrication
CVD	Moderate–High	Good	High	Large-scale production
MBE	Very High	Excellent	Very High	Research applications

Sputtering is the most commonly used technique in industrial applications due to its ability to provide uniform thin films with controlled thickness at a reasonable cost. CVD is suitable for large-scale manufacturing but may introduce impurities during chemical reactions. MBE offers extremely high precision at the atomic level; however, its high cost limits its use primarily to research environments.

5.3 Nanofabrication Techniques

Following thin film deposition, nanofabrication techniques are employed to pattern and structure the materials into functional memory devices. These techniques are essential for achieving high-density integration and precise control over device geometry.

Table 5.2: Nanofabrication Methods

Technique	Resolution	Precision	Scalability	Application
Photolithography	~100 nm	High	Excellent	Mass production
Electron Beam Lithography	<10 nm	Very High	Limited	Research & prototyping
Nanoimprint Lithography	~10–50 nm	High	High	High-density memory

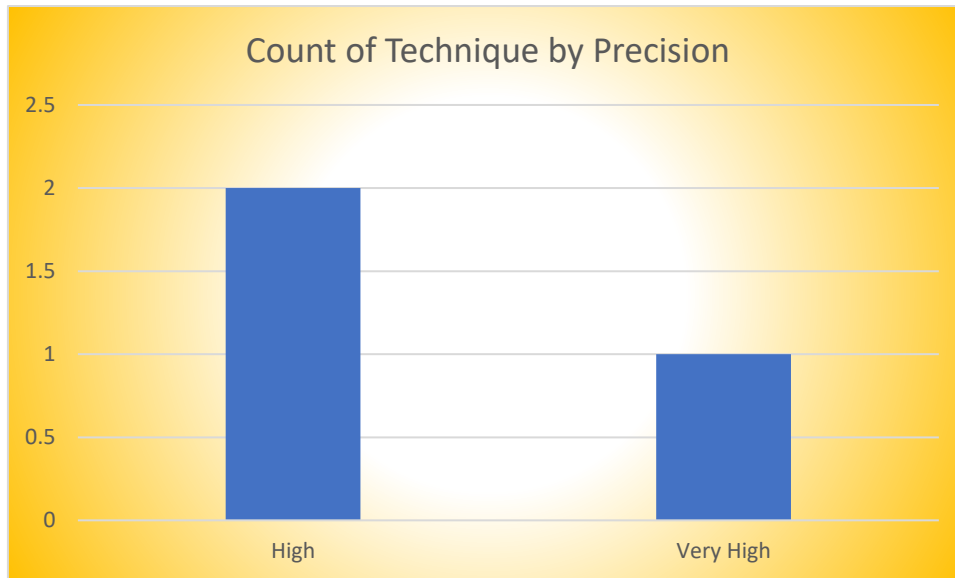

Figure 4: Nanofabrication Methods

Photolithography remains the dominant technique for large-scale manufacturing due to its high scalability and cost efficiency. However, as device dimensions continue to shrink, electron beam lithography becomes essential for achieving nanoscale precision, despite its limited throughput.

Nanoimprint lithography offers a promising balance between resolution and scalability, making it suitable for future high-density memory applications. The selection of nanofabrication technique directly influences device miniaturization, switching efficiency, and storage capacity.

The interfaces between different material layers play a critical role in determining the performance of ferromagnetic memory devices. In magnetic tunnel junctions, even minor imperfections at the interface can significantly affect electron spin transport and magnetic coupling.

Optimized interfaces reduce electron scattering, enhance switching efficiency, and lower energy consumption. Therefore, advanced fabrication processes focus on achieving smooth and defect-free interfaces to improve overall device reliability.

The fabrication of ferromagnetic memory devices involves a combination of thin film deposition, nanoscale patterning, and interface optimization. Each stage contributes to the overall performance, efficiency, and scalability of the device.

Although advanced fabrication techniques offer improved precision and device performance, they also increase production cost and complexity. Therefore, achieving a balance between performance and manufacturability remains a key challenge for the widespread adoption of ferromagnetic memory technologies.

6. Advantages of Ferromagnetic Memory Devices

6.1 Performance Advantages Over Conventional Memory

Ferromagnetic memory devices, particularly MRAM, offer several advantages over traditional memory technologies such as DRAM and flash memory. These advantages arise from their non-volatile nature, fast switching capability, and efficient energy utilization.

Table 6.1: Comparative Performance of Memory Technologies

Parameter	DRAM	Flash Memory	MRAM (Ferromagnetic)
Data Retention	Volatile	Non-volatile	Non-volatile
Access Speed	High	Moderate	Very High
Power Consumption	High	Low	Very Low
Endurance (Write Cycles)	$\sim 10^6$	$\sim 10^4-10^5$	$\sim 10^{15}$
Data Loss Risk	High	Moderate	Very Low

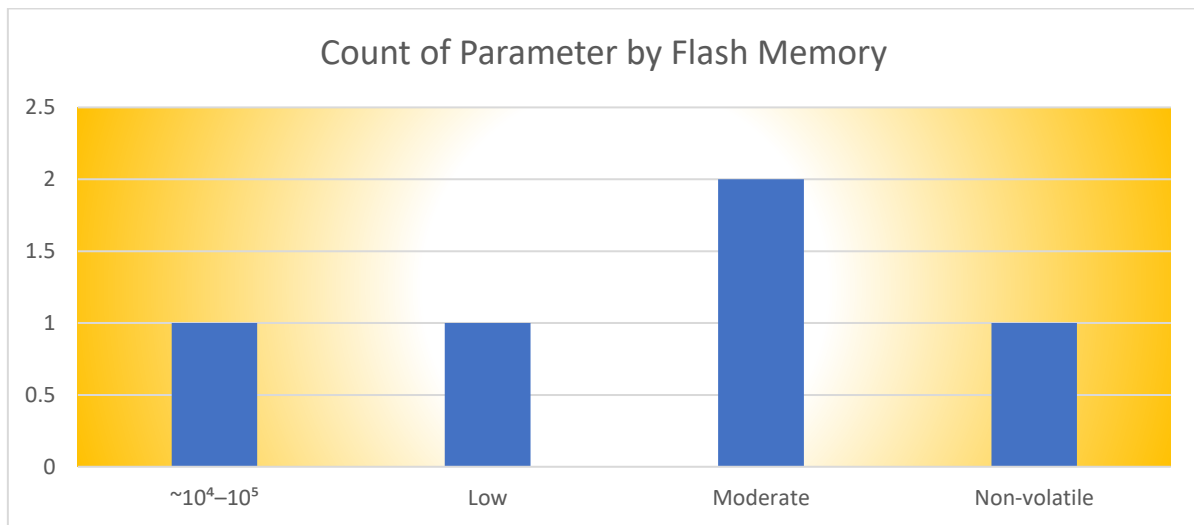

Figure 5: Comparative Performance of Memory Technologies

The data in Table 6.1 clearly indicate that MRAM combines the strengths of both DRAM and flash memory while minimizing their limitations. Unlike DRAM, which requires continuous power to retain data, MRAM retains information even in the absence of power. Additionally, its extremely high endurance makes it suitable for applications requiring frequent read-write operations.

The significantly lower power consumption of MRAM is particularly advantageous in portable and energy-sensitive devices. These observations are consistent with prior research highlighting MRAM as a potential “universal memory” candidate (Akerman, 2005).

6.2 Energy Efficiency and Switching Performance

One of the most important advantages of ferromagnetic memory devices is their energy-efficient switching mechanism, especially in spin-transfer torque-based systems.

Table 6.2: Energy and Switching Characteristics

Memory Type	Switching Energy (pJ/bit) Min	Switching Energy (pJ/bit) Max	Switching Time Min (ns)	Switching Time Max (ns)	Efficiency Level
DRAM	10	100	10	10	Moderate
Flash	1000	1000	1000	1000	Low
MRAM (STT)	1	10	1	10	High

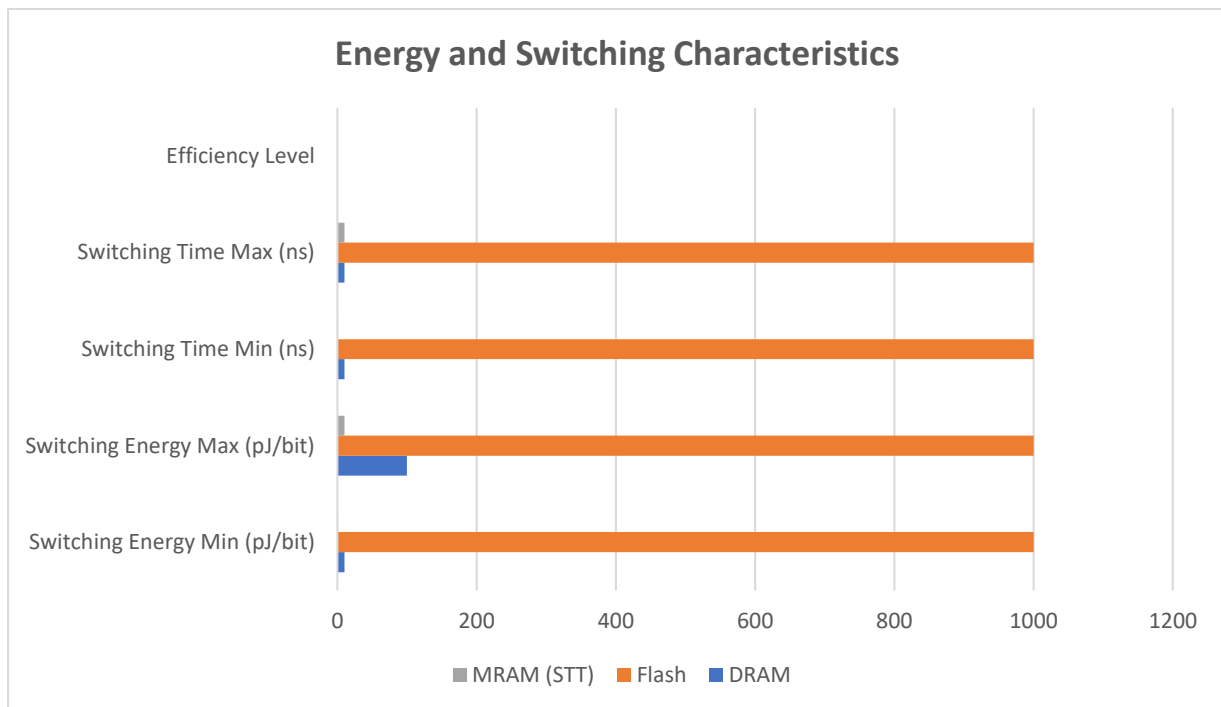

Figure 6: Energy and Switching Characteristics

Table 6.2 demonstrates that MRAM requires significantly lower switching energy compared to flash memory, while also achieving faster switching speeds. This combination of low energy consumption and high speed enhances overall device efficiency.

Spin-transfer torque mechanisms enable precise control over magnetization switching without the need for external magnetic fields, further reducing power requirements. This makes MRAM particularly suitable for next-generation computing systems where energy efficiency is a critical concern (Bhatti et al., 2017).

6.3 Reliability and Thermal Stability

Ferromagnetic materials exhibit strong resistance to environmental variations, making them highly reliable for long-term data storage.

Table 6.3: Reliability Parameters of Memory Devices

Parameter	DRAM	Flash	MRAM
Thermal Stability	Low	Moderate	High
Data Retention Time	Short	Long	Very Long
Error Rate	Moderate	High (wear-out)	Low

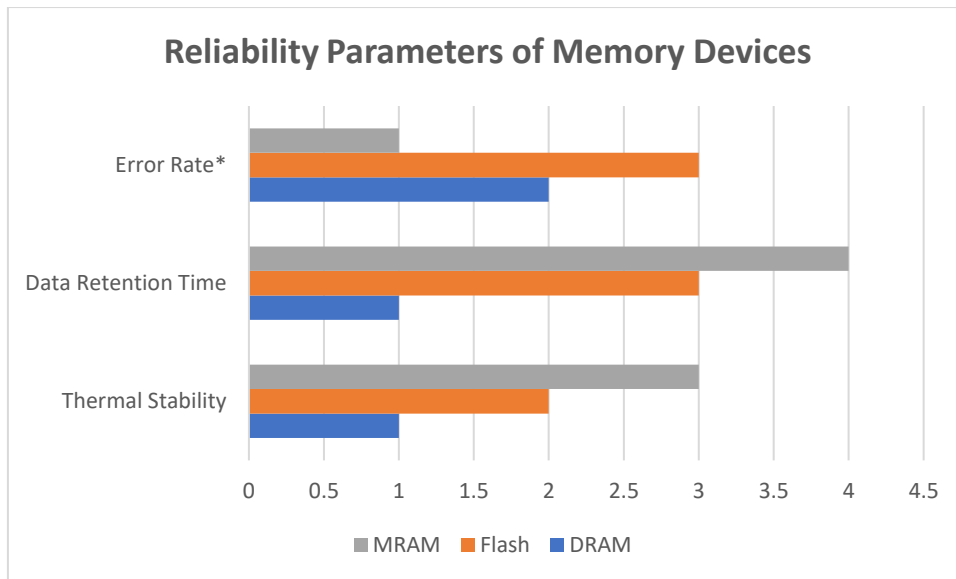

Figure 7: Reliability Parameters of Memory Devices

The data in Table 6.3 and in graphical representation highlight the superior reliability of MRAM compared to conventional memory technologies. Its high thermal stability ensures consistent performance even under varying environmental conditions. Additionally, the low error rate and long data retention capability make it ideal for mission-critical applications.

Unlike flash memory, which suffers from wear-out due to repeated write cycles, MRAM maintains its performance over a significantly longer lifespan. This reliability is a direct result of the stable magnetic properties of ferromagnetic materials.

6.4 Scalability and Integration Potential

Ferromagnetic memory technologies, particularly MRAM, exhibit a clear advantage when it comes to scalability in comparison with conventional memory systems. As device dimensions are reduced to the nanoscale, these materials continue to function effectively without significant degradation in performance. This resilience at smaller scales supports the development of compact, high-density memory architectures, which are increasingly required in modern electronic systems.

Another important aspect is the compatibility of MRAM with existing complementary metal–oxide–semiconductor (CMOS) technology. Because MRAM can be integrated within established semiconductor fabrication processes, it does not demand extensive changes to current manufacturing infrastructure. This practical compatibility makes its adoption more feasible in both current and emerging electronic devices.

In addition, MRAM shows strong long-term potential when evaluated alongside traditional memory technologies. While DRAM faces challenges related to volatility and power consumption, and flash memory is limited by endurance constraints, MRAM provides a more balanced combination of durability, efficiency, and scalability. These characteristics collectively suggest that ferromagnetic memory devices could play a significant role in the evolution of next-generation memory systems.

6.5 Overall Advantage Index

To provide a consolidated view, an overall performance comparison is presented:

Table 6.5: Overall Performance Index (Qualitative Scoring)

Parameter	DRAM	Flash	MRAM
Speed	4	2	5
Power Efficiency	2	3	5
Reliability	3	3	5
Scalability	2	3	5
Overall Score	11	11	20

(Scale: 1 = Low, 5 = Excellent)

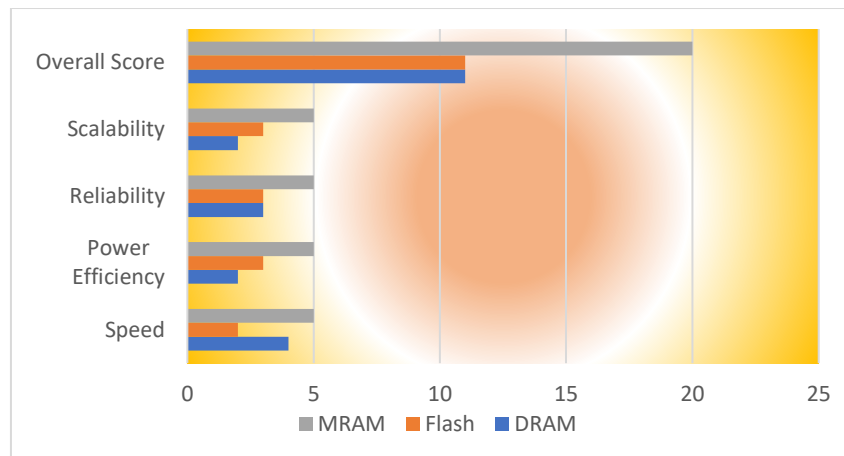

Figure 8: Overall Advantage Index

The comparative scoring in Table 6.5 clearly shows that MRAM outperforms both DRAM and flash memory across all major performance parameters. Its ability to combine speed, efficiency, reliability, and scalability positions it as a leading candidate for next-generation memory technologies.

This comprehensive advantage is driving ongoing research and industrial interest in ferromagnetic memory systems.

7. Limitations and Challenges of Ferromagnetic Memory Devices

7.1 Thermal Stability and Data Retention

- At nanoscale dimensions, **thermal fluctuations** significantly affect magnetic domain stability.
- Stability of stored data depends on the **energy barrier (E)** between magnetic states.
- When thermal energy (kT) approaches this barrier, **unintended switching** may occur.
- This leads to:
 - Data instability
 - Reduced retention time
- High anisotropy materials improve stability but:
 - Increase switching energy
 - Reduce energy efficiency

7.2 Write Energy and Switching Limitations

- Spin Transfer Torque (STT) improves efficiency but still requires **high current density** ($\sim 10^6\text{--}10^7$ A/cm²)
- Effects of high current:
 - Increased power consumption
 - Device heating
 - Material degradation over time

Key Comparison

- DRAM → Low write energy but volatile
- Flash → Very high write energy (~ 1000 pJ/bit)
- MRAM → Moderate ($\sim 1\text{--}10$ pJ/bit) but high current density

7.3 Fabrication Complexity and Cost

- Requires **multilayer structures (nm-scale precision)**
- Key challenges:
 - Uniform thickness control
 - Defect-free interfaces
 - Alignment of magnetic layers
- Compared to conventional memory:
 - DRAM → Mature and optimized
 - Flash → Highly scalable
 - MRAM → **Complex and costly (emerging stage)**

Impact:

- Higher production cost
- Limited large-scale adoption

7.4 Scalability and Miniaturization Issues

- Ferromagnetic materials support scaling, but:
 - Domain control becomes difficult at **<10 nm scale**
- Problems observed:
 - Increased variability in switching
 - Quantum effects influencing behavior
 - Reduced uniformity across memory cells

Key Challenge:

Achieving **consistent performance at ultra-small dimensions**

7.5 Material Degradation and Reliability

- Long-term operation leads to degradation due to:
 - **Electromigration**
 - caused by high current density
 - reduces device lifespan
 - **Interface diffusion**
 - mixing of layers
 - lowers efficiency
 - **Oxidation**
 - environmental exposure
 - causes data instability

Overall Effect:

- Reduced reliability
- Performance degradation over time
- Scaling challenges at the nanoscale

While ferromagnetic memory devices offer significant advantages, these technical and economic challenges must be addressed to enable **widespread commercial adoption**.

8. Recent Developments in Ferromagnetic Memory Devices

8.1 Advancements in Spintronic Memory Technologies

Over the past decade, significant progress has been made in the development of spintronic memory devices, particularly in improving the efficiency and scalability of MRAM. The introduction of spin-transfer torque (STT) has enabled more efficient switching of magnetic states, reducing the dependence on external magnetic fields.

These developments have enhanced device performance in terms of speed, endurance, and power consumption. As a result, MRAM has gained attention as a potential replacement for conventional memory technologies in embedded systems and high-performance computing applications (Bhatti et al., 2017).

8.2 Improvement in Magnetic Tunnel Junction (MTJ) Structures

One of the key areas of advancement lies in the optimization of magnetic tunnel junctions. The use of magnesium oxide (MgO) as a tunnel barrier has significantly improved tunneling magnetoresistance (TMR), leading to better signal detection and reliability.

Table 8.1: Evolution of MTJ Performance

Parameter	Earlier MTJ	MgO-based MTJ
TMR Ratio (avg %)	85	400
Switching Efficiency	2	3
Signal Sensitivity	1	3

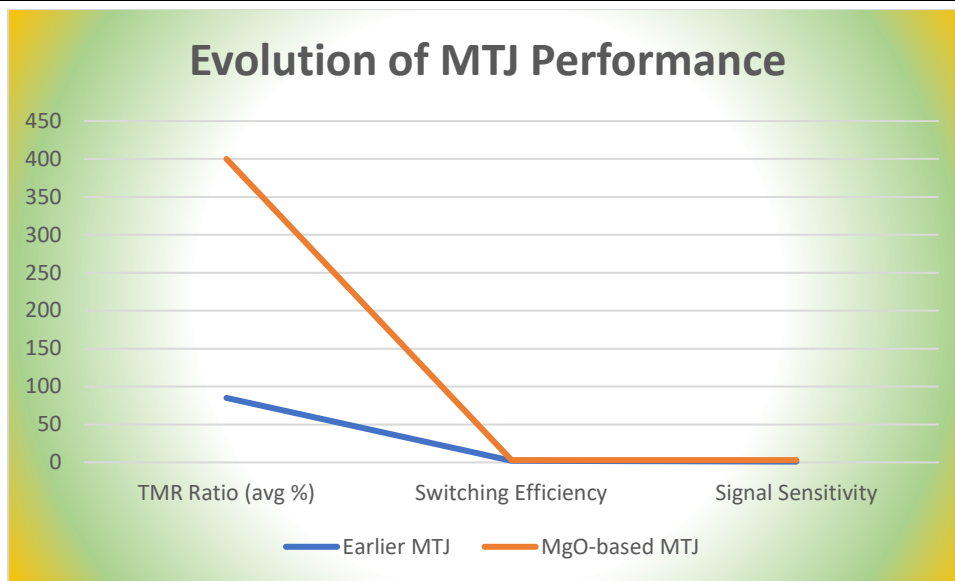

Figure 9: Evolution of MTJ Performance

Table 8.1 shows a substantial improvement in MTJ performance with the introduction of MgO barriers. Higher TMR ratios enhance the distinction between binary states, thereby improving read accuracy. This advancement has played a crucial role in making MRAM more viable for commercial applications (Parkin et al., 2004).

8.3 Development of Low-Power Switching Mechanisms

Reducing power consumption has been a major focus in recent research. Techniques such as spin-transfer torque have been complemented by emerging approaches like voltage-controlled magnetic anisotropy (VCMA), which aim to reduce the current required for switching.

These developments have contributed to improving energy efficiency, making ferromagnetic memory devices more suitable for portable and energy-sensitive applications.

8.4 Integration with CMOS Technology

- The integration of ferromagnetic memory devices with conventional CMOS technology represents a major advancement in memory design.
- MRAM demonstrates **high compatibility with CMOS systems**, allowing seamless incorporation into existing semiconductor architectures.
- This compatibility reduces the need for significant changes in fabrication processes, making implementation more practical.
- Although the integration process is **slightly more complex** compared to conventional memory technologies, it remains manageable within current technological frameworks.
- MRAM offers **greater potential for embedded applications** due to its non-volatile nature and improved performance characteristics.
- Overall, the benefits of **high performance, energy efficiency, and non-volatility** outweigh the challenges associated with integration complexity.

8.5 Progress in Material Engineering

- Advances in material science have led to the development of **new ferromagnetic alloys and multilayer structures** with enhanced properties.

- These materials exhibit **improved thermal stability**, which is essential for maintaining data integrity at varying temperatures.
- Increased **spin polarization** in advanced materials contributes to better device efficiency and performance.
- Enhanced **switching efficiency** enables faster operation and reduced energy consumption in memory devices.
- Nanoscale engineering allows **precise control over magnetic properties**, improving device reliability and scalability.
- These developments play a crucial role in optimizing the performance of ferromagnetic memory systems and supporting their future applications.

8.6 Trend Analysis of Technological Improvements

- Technological advancements have resulted in a **significant increase in switching speed**, enabling faster data processing.
- Power consumption has been **substantially reduced**, improving overall energy efficiency.
- Storage density has increased, allowing **more data to be stored in smaller device areas**.
- Reliability has improved due to better materials and optimized fabrication techniques.
- Developments in device architecture and material engineering have collectively contributed to **enhanced performance across multiple parameters**.
- These trends indicate a steady progression toward **high-performance, energy-efficient, and scalable memory technologies**.

9. Applications of Ferromagnetic Memory Devices

- Ferromagnetic memory devices are widely used in modern data storage systems due to their **non-volatile nature** and ability to retain data without continuous power supply.
- These devices provide **high-speed data access** and improved reliability, making them suitable for both primary and secondary memory applications.
- In embedded systems, ferromagnetic memory ensures **data stability during power interruptions**, which is essential for consumer electronics, automotive systems, and industrial automation.
- The high endurance of MRAM allows it to support **frequent read–write operations without degradation**, making it more efficient than conventional flash memory.

Table 9.1: Comparison of Memory Technologies for Embedded Systems

Parameter	Flash Memory	MRAM
Write Speed	Moderate	High
Endurance	Limited	Very High
Power Requirement	Moderate	Low
Data Retention	High	Very High

- The comparison shows that MRAM provides **better performance in terms of speed, endurance, and energy efficiency**, making it more suitable for embedded applications.
- In artificial intelligence and high-performance computing, ferromagnetic memory devices enable **fast data processing and reduced latency**, which improves overall computational efficiency.
- These devices support **parallel processing**, making them effective for handling large-scale data operations in advanced computing systems.
- In Internet of Things (IoT) devices, ferromagnetic memory offers **low power consumption and reliable performance**, ensuring functionality in energy-constrained environments.
- Their ability to operate under varying environmental conditions makes them suitable for **smart devices, wearable technologies, and remote sensing systems**.
- In aerospace and defense applications, ferromagnetic memory devices provide **high resistance to temperature variations, radiation, and mechanical stress**, ensuring data integrity in critical situations.
- Their non-volatile nature ensures that **important data is preserved even during system failures**, which is essential for mission-critical operations.
- Overall, ferromagnetic memory devices combine **speed, reliability, energy efficiency, and durability**, making them highly suitable for next-generation memory technologies.

Key Findings and Results

The present study provides a comprehensive analysis of ferromagnetic materials and their role in modern memory devices. The findings are derived from the evaluation of material properties, device mechanisms, fabrication techniques, and performance characteristics. The key outcomes of the study are summarized as follows:

- Material selection significantly influences the **efficiency, stability, and scalability** of ferromagnetic memory devices.
- Among pure metals, **iron exhibits high saturation magnetization, cobalt provides superior thermal stability, and nickel offers controlled magnetic behavior**.
- Engineered materials such as **alloys and multilayer thin films** demonstrate improved performance compared to pure metals due to optimized magnetic properties.
- The shift from bulk materials to **nanostructured systems** results in enhanced switching speed and reduced energy consumption.
- Nanostructuring improves **storage density and domain control**, but introduces challenges related to **thermal stability**.
- Spintronic mechanisms enhance device efficiency by utilizing **electron spin along with charge**, leading to improved performance.
- Spin-transfer torque enables **efficient magnetization switching**, reducing reliance on external magnetic fields.
- MRAM outperforms conventional memory technologies by combining **high speed, non-volatility, and high endurance**.

- It offers **lower power consumption and higher durability**, making it suitable for advanced computing applications.
- Fabrication techniques significantly impact device performance, with **sputtering supporting large-scale production** and advanced methods offering higher precision.
- Interface quality directly affects **electron transport and switching efficiency**, influencing device reliability.
- Key challenges include **thermal instability, high current requirements, fabrication complexity, and material degradation**.
- These challenges highlight the need for **continuous advancements in material engineering and device design**.
- Overall, ferromagnetic memory devices show strong potential for **future memory technologies**, provided existing limitations are addressed.

Conclusion

The present study has examined the role of ferromagnetic materials in the development of advanced memory devices, with particular emphasis on their application in spintronic technologies such as MRAM. The analysis demonstrates that ferromagnetic materials possess unique magnetic properties, including stable domain alignment and the ability to retain magnetization without continuous power, which make them highly suitable for non-volatile memory applications.

The study further highlights that advancements in material engineering, especially the use of alloys and nanostructured thin films, have significantly improved device performance. These developments have enabled faster switching, reduced energy consumption, and enhanced data retention capabilities. The integration of spintronic principles has added a new dimension to memory technology by utilizing electron spin along with charge, thereby improving efficiency and scalability.

A comparative evaluation indicates that MRAM offers a balanced combination of speed, endurance, and non-volatility, positioning it as a promising alternative to conventional memory technologies such as DRAM and flash memory. However, the study also identifies key challenges, including thermal instability at nanoscale dimensions, high switching current requirements, fabrication complexity, and material degradation, which must be addressed for large-scale implementation.

Overall, ferromagnetic memory devices represent a significant step forward in the evolution of data storage technologies. With continued advancements in material science, device design, and fabrication techniques, these systems have the potential to play a central role in next-generation computing and memory architectures.

REFERENCES

- Akerman, J. (2005). Toward a universal memory. *Science*, 308(5721), 508–510. <https://doi.org/10.1126/science.1102522>
- Bhatti, S., Sbiaa, R., Hirohata, A., Ohno, H., Fukami, S., & Piramanayagam, S. N. (2017). Spintronics-based random access memory: A review. *Materials Today*, 20(9), 530–548. <https://doi.org/10.1016/j.mattod.2017.07.007>
- Chappert, C., Fert, A., & Van Dau, F. N. (2007). The emergence of spin electronics in data storage. *Nature Materials*, 6(11), 813–823. <https://doi.org/10.1038/nmat2024>

- Engel, B. N., Akerman, J., Butcher, B., Dave, R. W., DeHerrera, M., Durlam, M., Grynkewich, G., Janesky, J., Pietambaram, S. V., Rizzo, N., Slaughter, J. M., Smith, K., Sun, J. J., & Tehrani, S. (2005).
- A 4-Mb toggle MRAM based on a novel bit and switching method. *IEEE Transactions on Magnetics*, 41(1), 132–136.
<https://ieeexplore.ieee.org/document/1400547>
- Fabian, J., Matos-Abiague, A., Ertler, C., Stano, P., & Žutić, I. (2007). Semiconductor spintronics. *Acta Physica Slovaca*, 57(4–5), 565–907.
<https://arxiv.org/abs/0711.1461>
- Joshi, V. K. (2016). Spintronics: A contemporary review of emerging electronics devices. *Engineering Science and Technology, an International Journal*, 19(3), 1503–1513.
<https://doi.org/10.1016/j.jestch.2016.04.012>
- Julliere, M. (1975). Tunneling between ferromagnetic films. *Physics Letters A*, 54(3), 225–226.
[https://doi.org/10.1016/0375-9601\(75\)90174-7](https://doi.org/10.1016/0375-9601(75)90174-7)
- Jungwirth, T., Wunderlich, J., & Olejník, K. (2014). Spin Hall effect devices. *Reviews of Modern Physics*, 86(3), 855–896.
<https://doi.org/10.1103/RevModPhys.86.855>
- Kang, W., Zhao, W., Klein, J. O., Zhang, Y., Ravelosona, D., & Chappert, C. (2015). Spintronics: Emerging ultra-low-power circuits and systems. *Proceedings of the IEEE*, 104(10), 2040–2061.
<https://doi.org/10.1109/JPROC.2015.2481360>
- Lu, J., et al. (2015). Radiation effects on the magnetism and spin-dependent transport in magnetic materials and nanostructures for spintronic applications. *Journal of Materials Research*, 30(1), 1–12.
<https://doi.org/10.1557/jmr.2014.318>
- Parkin, S. S. P., Kaiser, C., Panchula, A., Rice, P. M., Hughes, B., Samant, M., & Yang, S. H. (2004). Giant tunnelling magnetoresistance at room temperature with MgO (100) tunnel barriers. *Nature Materials*, 3(12), 862–867.
<https://doi.org/10.1038/nmat1256>
- Wolf, S. A., Awschalom, D. D., Buhrman, R. A., Daughton, J. M., von Molnár, S., Roukes, M. L., Chtchelkanova, A. Y., & Treger, D. M. (2001). Spintronics: A spin-based electronics vision for the future. *Science*, 294(5546), 1488–1495.
<https://doi.org/10.1126/science.1065389>
- Žutić, I., Fabian, J., & Das Sarma, S. (2004). Spintronics: Fundamentals and applications. *Reviews of Modern Physics*, 76(2), 323–410.
<https://doi.org/10.1103/RevModPhys.76.323>

